

SØETATENS SYGE- OG KVÆSTHUSE

Af M. WINGE

Særtryk af
DANSK MEDICIN HISTORISK
ÅRBOG 1976

Forsvarets Bibliotek

MARINEHISTORISK SELSKABS SKRIFT NR. 13
KØBENHAVN 1976

Søetatens syge- og kvæsthuse

Af Mogens Winge

Alle, der har interesseret sig for Søværnets eller staden Københavns historie, kender Søkvæsthuset i Overgaden oven Vandet, som i perioden 1777 til 1816 var Søetatens sygehus, men det er mindre kendt, at der både før og efter den tid har eksisteret mange andre »marinehospitaller«.

Litteraturen om emnet er sparsom, og den eneste samlede fremstilling heraf er P. Andersens »Oplysninger om Marinens Sygehuse i Fortid og Nutid« fra 1913 (2), desværre med meget få kildehenvisninger. Ved »Nordisk Militærmedicinsk Forenings« kongres i 1969 holdt E. Snorrason et indledningsforedrag »Militære sygehuse i København gennem århundrederne« (55), hvor han kastede strejflys over emnet, men selvsagt ikke kunne nå nogen mere indgående behandling af dette.

Marinehistorikeren H. D. Lind skrev i 1907 »Nogle Bidrag til Søkvæsthusets Historie i Kong Kristian den Femtes Tid«, et arbejde, der har mange gode henvisninger til arkivmaterialer (34), og det samme er tilfældet med K. C. Rockstrohs »Militær Sygepleje i det 17. Aarhundrede« fra 1910 (48).

Om Søkvæsthusfondens historie kan man finde en grundig redegørelse af F. Riise i »Marinebladet« fra 1929 (47), og herudover er Søetatens sygehusforhold omtalt i værker om Søværnets og Københavns historie samt i den medicinsk-historiske litteratur.

Man behøver dog ikke at beskæftige sig ret længe med emnet, før man opdager adskillige uklare punkter, og at flere forfatters fremstilling af begivenhederne er direkte modstridende, hvorfor der kan være god grund til at underkaste Søetatens syge- og kvæsthuses historie en fornyet undersøgelse.

Bådsmændenes sygehus og Sejlhuset

I 1564 rasede en voldsom tyfusepidemi mellem kongens bådsfolk og bøsseskytter, hvorfor et par skure på Holmen blev indrettet til et midlertidigt sygehus. Om epidemien siges det, at der døde ca. 1800 mennesker i København »foruden dem paa Bremerholm, som ingen haver optegnet«.

I 1612 var der påny en svær epidemi i flåden, og på 21 orlogsskibe »var Folket mestendels slet afdød eller helt kranke«, så alt samkvem mellem flåden og byen blev forbudt. Magistraten indrettede på kongens befaling¹ et sygehus uden for Nørreport for de syge soldater »af Vort eget Regiment«, men det overgik snart efter til pesthus for stadens indbyggere.

Christian den IV udstedte den 4/6 1618 en forordning om, at der for kvæstede og lemlæstede, som ikke kunne klare sig selv, forordnedes tre hospitaler i Roskilde, Helsingør og Slagelse, »hvor ingen Husarme maatte indtages, men kun Matroser og Konstabler«. Her drejede det sig altså kun om plejestiftelser og ikke egentlige sygehuse.

Kongen omtaler i et brev til Knud Urne (1564-1622), dateret den 12/6 1618, nogle tavlepenge »til det Hospitals nytte, som Vi til arme Soldaters Ophold lader Bygge« (38, III p. 353). Det har formentlig drejet sig om Bådsmændenes sygehus udi Holmens låge, der menes taget i brug samme år som det første til formålet indrettede »marinehospital« her i landet. Ældre forfattere har diskuteret, hvorvidt sygehuset lå inde på Bremerholm eller udenfor, men nu kender vi dets nøjagtige beliggenhed, som var Østre kvarter, matrikelnummer 312 eller hjørnet af Ulkegade og Hummergade.

Om sygehusets indretning og virksomhed er intet kendt, men Kristoffer Bejer, der fra 1613 til 1638 var bartskær på Holmen og ved tugthuset, må have været den første »overlæge«.

I 1625-29 var Danmark indblandet i Kejserkrigen (Trediveårskrigen), hvilket dog ikke medførte større slag til søs, men alligevel var Bådsmændenes sygehus for lille, og det blev i 1628 flyttet til et andet sted i byen. Den gamle sygehusbygning blev taget i brug som skole².

Fig. 1. Københavns Østre kvarter 1669 efter Ramsing (46).

Beliggenheden af det næste Bådsmændenes sygehus angives noget forskelligt, ved Østervold, i Grønnegade og ved Mønten, men det rette sted var for enden af Lille Regnegade, der nu er nedlagt, eller matrikelnummer 170 i Købmager kvarter. Det er omtrent der, hvor Linie 7 idag svinger fra Gothersgade ned ad Ny Østergade.

Det var ikke noget godt sted, for grunden var sur og sumpet, og bedre blev det ikke af, at »byens rende« løb lige forbi og udbredte en ulidelig stank.

Da Kristoffer Bejer trak sig tilbage i 1638, blev han afløst af Mikkel Dolman, der udnævntes til bartskær ved Holmen, Tøjhuset, Provianthuset og Børnehuset med en årsløn på 130 daler samt 400 daler til

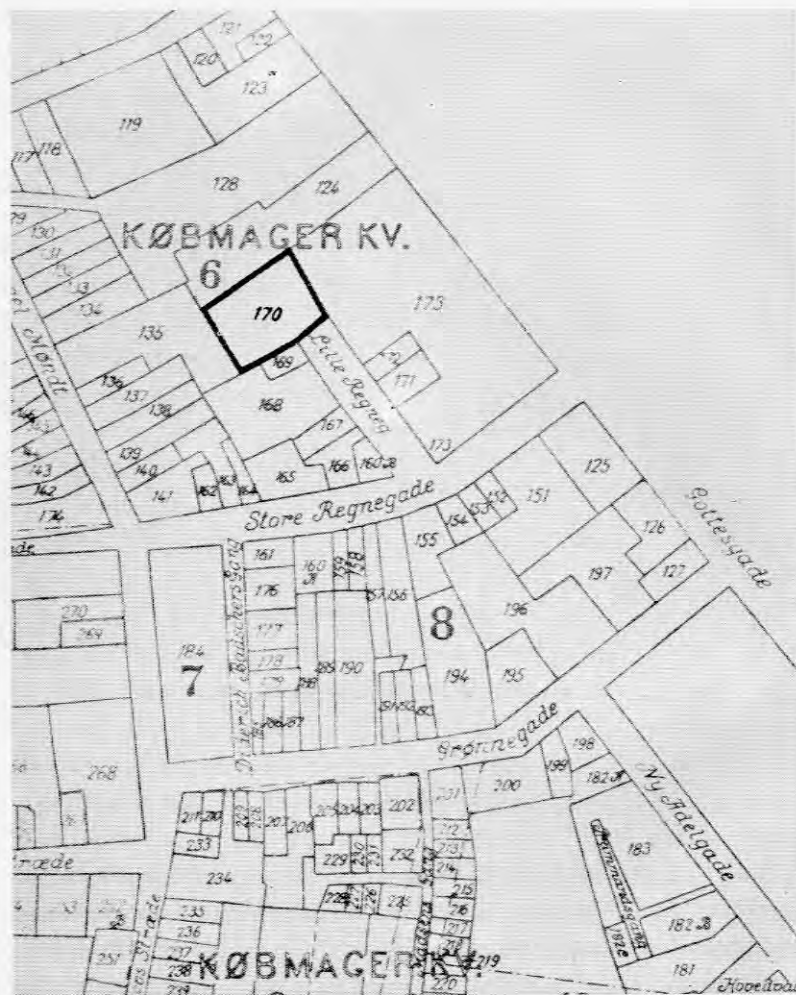

Fig. 2. Københavns Købmager Kvarter 1669 efter Ramsing (46).

medicin, hvortil kom visse naturalier fra Provianthuset³. Patienter, der kom til skade eller blev syge i kongens tjeneste, skulle have gratis bartsærhjælp, medens de, som kom noget til ved egen bestilling, drukkenskab og deslige, selv måtte betale⁴. Mikkell Dolman virkede kun ved Bådsmændenes sygehus til 1641, da Kristoffer Bejer påny overtog embedet til 1655, hvor Filip Hacquart (-1698) afløste ham (31).

Den daglige administration af sygehuset blev varetaget af en forstander. 1637 ansattes Frans Knudsen, dog med løn fra 1631, og han blev i 1640 efterfulgt af Oluf Torbensen⁵. Personalet bestod foruden forstanderen af en kok, en kældersvend og to kvinder til rengøringen. Forstanderens løn var 60 daler om året, og de øvrige fik tilsammen 34 daler. De var alle underkastet Holmens ret (31).

Forstanderen skulle sende en seddel til Holmens admiral, når en patient blev indlagt, udskrevet eller døde. Det påhvilede ham at føre tilsyn med, at mad og øl var renlig og vel kogt og blev serveret til ret tid. Endvidere havde han ansvaret for huset, senge, klæder m.m., men helt godt har det ikke været, for i 1640 måtte Christian den IV skrive til rentemesteren: »Da jeg har erfaret, at de ikke er nødtørftig og tilbørlig forsynet med senge og brændsel, skal rentemesteren bringe dette i orden⁶«.

Under Torstenssonkrigen 1643-1645 var der flere søslag, hvoraf kampen ved Kolberger Heide den 1/7 1644 er bedst kendt, men her var tabene ret små. Slaget mellem Lolland og Femern den 13/10 samme år var derimod meget blodigt, og af Pros Munds flåde på sytten skibe slap kun tre ind til København. Alligevel er der intet kendt om indlæggelse af sårede på Bådsmændenes sygehus.

1653 rasede pesten påny i flåden, og i København døde 9000. På sygehuset blev forstanderen, Oluf Torbensen, og samtlige krankevægttere epidemiens ofre, »skønt der kørtes mange læs halm til sygehuset til de pestsyges forbedring«.

De følgende år hærgede smitsomme sygdomme flådens mandskab, så Bådsmændenes sygehus slet ikke kunne klare belastningen, og forholdene for patienterne var elendige. Det var dog først i 1657, da pastor Henrik Madsen Wallensbech (-1662) blev kapellan ved Holmens kirke

og sygehuset, at de syge fandt en ven med forståelse for deres dårlige kår og en varm fortaler for indførelse af forbedringer.

Wallensbechs dagbog (5) fra Københavns belejring og hans indvielsesprædiken fra 1660, som lidt senere skal omtales, er grundlaget for vor viden om Sejlhuskvæsthusets oprettelse. Gennem Povl Klingenberg (1615-1690) fik Wallensbech tilladelse til at sende en rapport til admiralitetet om forholdene på Bådsmændenes sygehus, hvilket medførte, at Filip Hacquart og kongens livlæge Povl Moth (1600-1670) den 1/1 1658 foretog en inspektion af sygehuset. Allerede næste dag bestemte Frederik den III, at de to øverste etager på Sejlhuset på Bremerholm skulle indrettes til sygehus eller som man nu kaldte det kvæsthus.

Sejlhuset var en grundmuret bygning for enden af reberbanen, 90 sjællandske alen i længden og 18 i bredden, opført i 1579 af Frederik den II til kornmagasin, men senere taget i brug til sejlhus og »drøghus« (tørrehus).

Samtidig med kvæsthusets oprettelse skænkede Frederik den III 2000 Rdl. til dette, og forskellige standspersoner ydede også bidrag, så der ialt indkom 9000 Rdl., og hermed blev grunden lagt til Søkvesthusfonden, som helt op til vor tid har været af stor betydning for syge- og socialforsorgen for Søetatens mandskab og deres familier.

I løbet af sommeren indrettedes kvæsthuset med nye døre og vinduer og fire jernkakkellovne, og man opstillede 80 opredte senge⁷. Den 7/8 1658 var svenskerne gået i land ved Korsør og rykkede frem mod København, og allerede de 12/8 modtog kvæsthuset de første sårede fra prammene i Kalveboderne. Ved et gæstebud for byens borgmestre hos kongen et par dage senere »blev der tænkt paa arme kvæste«, og kongen bestemte, at »kvæsthustavler« skulle ombæres i alle byens kirker for at skaffe penge (33).

Ifølge en kongelig foundation af 17/11 skulle der for kvæsthuset føres en indtægtsbog, og »hele det kongelige Hus saavel som andre Standspersoner og fornemme Patrioter forskrev sig til en vis Summa dertil at indskyde« (33).

Efter søslaget i den nordlige del af Øresund den 26/11 modtog

Fig. 3. Sejlhuset for enden af reberbanen. Wicks prospekt 1611.

kvæsthuset 75 danske og 180 hollandske sårede, medens andre hollændere blev indlagt i Kompagnihuset og andre lavshuse. På Christianshavn indrettedes det såkaldte »Garnisons Siughus« med et halvt hundrede pladser, vistnok for smitsomme sygdomme. Det var dog kun i brug fra oktober 1658 til april 1660, og i den tid gik tavlepengene fra Københavns kirker undtagen Holmens kirke til dette sygehus. Jørgen Pedersen Ørsted blev feltskær, og desuden var der ansat fire kvindfolk til at opvarte de syge (48).

Forholdene på kvæsthuset i Sejlhuset har dog åbenbart ladet meget tilbage at ønske, for i maj 1659 måtte pastor Wallensbech atter tale de kvæstedes sag. Han stillede forslag om oprettelsen af en direktion til at lede kvæsthuset og gik ind for bedre kost især ferskt kød til patienter-

ne. I november samme år udnævnte kongen oversekretær Erik Krag, kommissarius Jens Lassen og provianskriver Hans Hansen til direktører for kvæsthuset⁸, og Krag fik ordre til at udarbejde forslag til en ny fundats, men denne blev formentlig standset af rentemester Peder Reetz (1614-1674). Direktionen skulle antage en dygtig forstander, og Didrik Kristensen blev afløst af Gabriel Jakobsen, men denne fik først inventarium af forgængerens i juni næste år. Det var ikke meget: 17 hoveddyner, 20 dyner, 25 dækkener og sengeklæder, 13 lagener, 3 natstole, 29 sengesteder, en slump ærter, 2 lispund tørfisk og en halv vorde sild. (33, p. 201).

I anledning af indvielsen af et kapel ved Sejlhus-kvæsthuset holdt pastor Wallensbech den 1/1 1660 en prædiken: »Den Ny Kongelige Nyt-Aars-Gaffvis billige Beskrivelse anvendt paa det Holmiske K. M. Siug-oc quæst-husis W-forbigengelige Brug oc beleilige Sted.« Den foreligger trykt (61) og giver mellem bibelcitater og svulstige hyldelsestalelser om kongen og andre fornemme personer en række faktiske oplysninger om »sygehusforholdene«:

»Hvad skal jeg sige, hvoraf skal jeg begynde min Tale? Her synes mere Sted at tie end at tale. Thi som jeg nu nyligen indtræder dette Hus' dobbelte Døre, finder jeg Bordet med Liglagen til de Døde beklædt, triner jeg frem bedre, da hører jeg de kvæste Menneskers himmelskri-gende Suk, nu møder mig de kunstrige Bartskeerere, her staae de berømmelige Doctores udi Lægekunsten, der ligger de afskaarne Hænder, Lemmer, Laar og Lægge. Jeg ser nogle med Taare-suk, nogle med Blod, nogle med den slet forbrændte Hud deres Sengested at forbløde og besmitte«.

Om det gamle Bådsmændenes sygehus hedder det: »at samme Syge-hus' Vægge vare ruin-raabende, at Husene hældede, at de Syge sukkede, og de kvæstede klagede for Gud«.

Og om Sejlhuset: »beskue det Hus' Sted, Storhed og Danlighed, saa som det findes 90 i Længden og 15 Seelands Allen i sin Bredde at regne. Det er bygget efter de gamle Kirkers Bygninger staaende i øster og vester. Af den øster Ende paa øverste Tag kan man se den Kongelige Flaade og Østersøens stride Strømme, af den vester Ende høres Klok-

ken til Timer, og Kirkegaarden til de døde Lemmers Hvile betrædes, udi sønder er for Døren det springende ferske Vand med de svømmende lungeløse Dyr, som er kræselige og kostelige Karper og Karusser, imod sydost den nyplantede Urtegaard, hvis yderste Ende strækker sig imod Solens morgenfrydende Opgang — imod norden formodes snart at blive et gavnligt Torv til Amager-varer.«

De hollandske Patienters indlæggelse i lavshusene omtales også: »Vel vide vi, at det prægtige Compagnihuus opslikkede de trohjertige Hol-lænderes Blod, som blev did kvæstede og lemlæstede ledsagede, og at paa det sted, hvor Brudgommens og Brudens røst tilforn er hørt med stort Bram og braskendes Dragt, der stønnede de dødssyge paa sin Helseble henlagt — Jeg skal ikke tale om de andre Lavshuse og Forsamlingssale, hvor man idag ser flere Ligkister end Lavstønder«.

Senere kommer han ind paa Kvæsthusets indretning: »Nu min Tale stunder til Udgang og Ende, siger jeg, hvor synes Eder det bedste og beleiligste Sted til dette Hus' velbyrdige og velforstandige Direktørers Kammer og Kontor? Kære, bese og beskue den højlærde og velbestaltede Lægedoms Doctores velordnede Kammer og Cur for disse senge-liggende Lemmer. — Triner I bedre frem, da dernæst op til finder I sin forordnede forvaring dette Hus' bestaltede Barberers Instru-menter, Olieter, Apotekerske Krukker, Plastre og paasmørelser, Flasker og forsynlige Løgekunstens Midler. Thi som Plutarchus taler om Bøger til den studerende Ungdom, saa formener jeg slige Middel tilhører deres kunstrige Videnskab.«

Kvæsthusets patienter mistede deres gode støtte i 1662, da pastor Wallensbech blev forflyttet og allerede samme år døde på rejse til Paris.

Filip Hacquart udnævntes i 1658 til »livbalber« hos kongen, og Nikolaj Bøje (-1690) afløste ham som bartskeer ved Bremerholm, Tøj- og Provianthuset, men den 3/8 1660 blev Jørgen Pedersen Ørsted ansat ved kvæsthuset (33, p. 133 og 201). For at forbedre økonomien fornyedes ombæringen af tavler til fordel for kvæsthuset i stadens kirker, ligesom det fik indtægter fra visse salg og konfiskationer (47).

I 1667 var der stor sygelighed i flåden, og mange døde. Det var formentlig grunden til, at kongen den 1/5 dette år ansatte en læge,

Frederik Hammerich, (-1683) som admiralitetsmedicus, men det var dog stadig bartskeerne, der behandlede de syge. Lind beretter, at i november hed det: »Kvæsthuset her paa Holmen er nede og oven med Syge opfyldt, og stor Elendighed paa de fattige Folk ses« (33).

Næste år var det ikke meget bedre, hvorfor det må undre, at Frederik den III i september 1668 befalede:⁹ »Eftersom Vi til Holmens Fornødenhed behøver det Sted, hvor Kvæsthuset nu er, og Forstanderne udi de fattiges Huse paa Christianshavn (Børnehuset) har erklæret sig, at de noksom kan tage imod de kvæste, saafremt de Kapitaler, som til Kvæsthuset er lagt, vorder til de fattiges Huse anvendt, saa skal de kvæstede overflyttes med Kapitaler, Sengesteder, Klæder og Boskab, ja endog den Tavle, hvorpaa den kongelige Nytaarsgave var opført«.

Allerede den 2/11 blev flytningen gennemført, hvorpå præsten, spisemesteren og direktionen fratrådte, medens bartskeerer Jørgen Pedersen Ørsted flyttede med til Børnehuset.

Noget heldigt sted at anbringe de kvæstede var Børnehuset ikke. Det var ganske vist tænkt som opholdssted for hjemløse og forsømte børn, blev hurtigt en anstalt, hvor man husede vagabonder, tyveknægte og andre småforbrydere samt løsagtige kvindfolk (48, p. 415).

Børnehusets direktion havde regnet med, at det skulle være en god forretning at få rådighed over kvæsthusets midler og lemmernes arbejdskraft, men den opdagede snart at have taget grundigt fejl. I 1673 klagede direktionen til Statskollegiet over ikke at kunne få de kapitaler udleveret, som privatfolk havde udlovet til kvæsthuset på Holmen, men fik det svar, at givne ikke havde haft til hensigt at give penge til fattighuse men alene til det sted, »hvor i Ufredstider i Eders Kongelige May.s Tjeneste for Fædrelandet Saarede og fornemmelig til søs kvæstede Folk kunde indføres og med fornøden Forplejning, Opvartning og Kur forsynes« (48, p. 286).

Det forlød også, at Børnehuset var overfyldt med de mange kvæstede, og direktionen bad sig fritaget for at modtage flere, hvilket Christian den V gav foreløbigt tilsagn om i marts 1673, og i december næste år godkendte kongen en ny fundats for kvæsthuset^{11 12}. Fra 1/1 1675 skulle admiralitetet overtage Søkvæsthusets kapitaler og fremover for-

Fig. 4. Børnehuset på Christianshavn. Rammetegning til Hoffmanns kort 1687.

valte disse. Tavlepenge, indsamlet i kirkerne samt visse toldkonfiskationer skulle tilfalde kvæsthuset. Når tilstrækkelige midler var samlet, skulle der bygges et nyt kvæsthus på Holmen. Fundatsen gav regler for de syges forplejning og for ansættelse af plejepersonalet samt afholdelse af gudstjenester.

Det blev i fundatsen udtrykkeligt fastslået, at det ikke var tanken at oprette et »hospital, men et kvæsthus« for bådsmand og søsoldater, så længe de var »under bartskeerhånd«, hvorefter de skulle udskrives. Hvis de ikke kunne bruges til tjeneste på Holmen, skulle de sendes til hospitalerne i riget. Endelig blev det pålagt Admiralitetet at forvalte midlerne i nøje overensstemmelse med fundatsen.

O. Nielsen (38, V p. 41) har fremsat den formodning, at Sejlhusets patienter slet ikke blev overflyttet til Børnehuset, idet han støtter sig til en indstilling af 7/12 1674 fra Statskollegiet om, at de værelser i

Sejlhuset, som Frederik den III havde stillet til de kvæstedes rådighed, måtte bruges til flådens sejl.

Imod rigtigheden af dette taler: 1. pastor Anders Mathiesen Hjørings¹³ (1609-1678) detaljerede oplysninger om, hvad der skete med inventaret og det ved Sejlhuset ansatte personel, 2. ovennævnte klager, som i 1673 af direktionen blev fremsat over de mange kvæstede i Børnehuset og, 3. om Ørsteds forflyttelse dertil dateret 24/10 1668 samt endelig, 4. nogle kongelige ordrer om i 1670 at optage tre kvæstede i »Kvæsthuset paa Christianshavn« (34, p. 451).

Under den skånske krig (1675-1679) blev der snart stort behov for behandlingspladser til de sårede og syge soldater, så der måtte oprettes flere lasaretter i København og provinsen, ligesom man indkvarterede de lettere sårede hos byens borgere. Sejlhuset blev påny taget i brug til kvæsthus. 1/6 1676, da den danske og den svenske flåde nærmede sig hinanden, skrev Christian d. V til borgmester og råd i København¹⁴, at han havde ladet værelser på kvæsthuset (Sejlhuset) gøre i stand, men manglede sengeklæder, »hvorfor Stadens Indbyggere, ingen undtagen, skulde bevæges til at levere Sengeklæder, Genstande og Penge dertil«. I sin glæde over sejren ved Øland samme dag skænkede kongen selv 2000 Rdl. til kvæsthuset på Holmen.

Ved slaget i Køge bugt den 1/7 1677 var de danske tab af døde og sårede ialt ca. 400 mand (3), og mange blev indlagt på Sejlhuset, men mod krigens slutning aftog tilstrømningen af patienter, og den 1/2 1679 resolverede Admiralitetet: »For at forekomme den Fare, som Holmen er undergivet ved at Lys brænde sildigt i Kvæsthuset, hvorudover en Ulykke formedelst uagtsomme Mennesker snart kunde foraarsages, skal Kvæsthuset paa Bremerholm indtil videre tilsluttes, og de faa mestendels lægte skal henvises til Balberen i hans Hus«. Det havde åbenbart ikke den ønskede virkning, for i august samme år blev ordren gentaget og kvæsthuset i Sejlhuset definitivt lukket.

For at få orden på de kvæstedes forhold lod Admiralitetet i maj 1674 de indlagte eksaminere. Nogle af dem, som var i hans Majestæts tjeneste kvæstede båds mænd, skulle indtil videre nyde deres ugentlige genant, andre, som ej var båds mænd, men såret i fejde, afbetaltes fra

Fig. 5. Sejlhuset fra Charlottenborgs have 1975. Fot. O. Christensen.

1/1 til 1/5 dette år, dog at de fremdeles intet får af kvæsthusets midler. De øvrige blev uden betaling afviste og ganske kasserede.

Som nævnt skulle Børnehusets direktion overdrage kvæsthusets midler til Admiralitetet, men sagen medførte et langvarigt tovtrækkeri imellem de to myndigheder. Striden er indgående beskrevet af Lind og Rockstroh (34, 48).

I det hele taget var Børnehusets direktion meget påholdende, så flere af de indlagte kvæstede søfolk måtte klage til Admiralitetet over ikke at have fået deres genant, men de opnåede kun at blive vist tilbage til direktionen.

Da Charlottenborg skulle bygges, gav kongen tilladelse til, at en ende af Sejlhuset måtte rives ned, men bygningen kan ses den dag idag, hvis man går gennem porten i Charlottenborgs sydfløj. Den indeholder nu billedhugger atelier (62).

Det officielle navn på »Guldhus-kvæsthuset« i Rigensgade var »Landmilitiens kvæsthus«. Når det er medtaget i denne redegørelse, er grunden, at det også har betjent »Sømilitem«, men det er iøvrigt vanskeligt at udrede de administrative forhold omkring dette kvæsthus. Medvirkende hertil er, at man dengang – som i vore dage – meget ofte lavede om på organisationen af forsvarrets øverste ledelse (27).

1673 oprettede man et for de to værn fælles Generalkommissariat, som ifølge sin instruks af 1677 skulle sørge for, »at de syge og kvæstede af Landmilitien og Søfolket i de dertil forordnede Huse bliver indlagt og med Spisning, Medicamenter forsynet, saa det forsvarligt kan være¹⁵.«

Dette havde for Søetatens personels vedkommende tidligere været Admiralitetets kompetence, og i den følgende tid forekom da også adskillige stridigheder mellem Generalkommissariatet og Admiralitetet om forsorgen for de kvæstede og de dertil bestemte pengemidler.

I L. Sabroes bog om Rigensgades kaserne (50) finder man mange og veldokumenterede oplysninger om kvæsthuset i Guldhuset, og endvidere er der hos Lind (34), Rockstroh (48) og Norrie (41) meget, der belyser dette emne. Betegnelsen »Guldhuset« brugtes dels om hele området, dels om nogle af de bygninger, hvori man havde kvæsthus.

Den 17/4 1662 skrev kongen¹⁶: »Frederik den III skøder til Os elskelige Henrich Rüse (1624-1679) til Sawert, Vores Bestalter Oberst til fods, Generalkvartermester m.m. et Vores stykke Jord og Grund til Byggeplads liggende herinden Fæstningen, som »den runde Kirke« paastaar« (det nuværende område begrænset af Rigensgade, Sølvgade, Østervold og Stokhusgade) — »Fornævnte Heinich Rüse skal være forpligtet paa samme Plads at lade bygge og opsætte god Købstadsbygning.«

Her byggede Rüse »Østergård« bestående af »det grundmurede hus« med stalde og halvtagshuse, og det vakte stor forargelse iblandt byens indbyggere, at han straks gik igang med at nedbryde »den runde kirke« for at anvende materialer herfra til sit byggeri. »Det grundmu-

rede hus« blev senere officerslasarettet i Københavns Garnisonssygehus. Det blev nedrevet i 1937, medens den ene af sidefløjene står tilbage som tværfløjen i kasernegården omend i stærkt ombygget tilstand.

Navnet »Guldhuset« stammer fra guldmageren F. G. Borri (1627-1695), der havde laboratorium på stedet, men det var næppe, som man tidligere mente i »det grundmurede hus«, snarere i en mindre bygning ved siden af. Straks efter Frederik den IIIs død forsvandt Borri ud af landet, og Christian den V befalede Markvor Rodsteen (1625-1681), at han skulle lade det hus nedbryde, »som Borri har haft paa den runde Kirkegaard.«¹⁷

Allerede 1673-74 var der planer om at bygge et nyt kvæsthus, men det blev ikke til noget, og man nøjedes med at forøge Søkvesthusets og Børnehusets indtægter med en fjerdedel af visse konfiskationer i forbindelse med toldsvig (48).

På Østergård var der i 1675 værksted for »Nürnberg feuerwerkere«, der lavede ammunition til artilleriet.

Man ved ikke, hvornår de første patienter blev indlagt i Guldhuset eller Østergård, men sandsynligvis var det i 1675. Fra dette års begyndelse var Børnehusets forpligtelse til at modtage de kvæstede ophørt, og om sommeren begyndte »den skånske krig«. Det var dog først næste år, da kampene blev forlagt til Skåne og især efter det blodige slag ved Lund den 4/12 1676, at store mængder sårede og syge soldater blev evakueret til Sjælland, hvor man oprettede lasarettet i Kronborg lade-gård, Pesthuset udenfor Vesterport, og som nævnt, på Ny Sejlhuset. Også i Børnehuset og i privat indkvartering hos Københavns borgere blev de sårede anbragt. I december 1676 møder man første gang betegnelsen »Militiens nye hospital«, og selv om det kan have været Pesthuset, så drejer det sig sandsynligvis om Guldhuset.

I januar 1677 afgav en militær kommission forslag om at gøre anstalt til at opføre et krigshospital med 170 senge, og Generalkommissariatet trådte i forhandling med general Rüse om køb af hans firlængede gård Østergård med tilhørende grund, men først i juli gik købet i orden.

Rüse var repræsenteret ved sin agent oberstløjtnant Robert Colnet

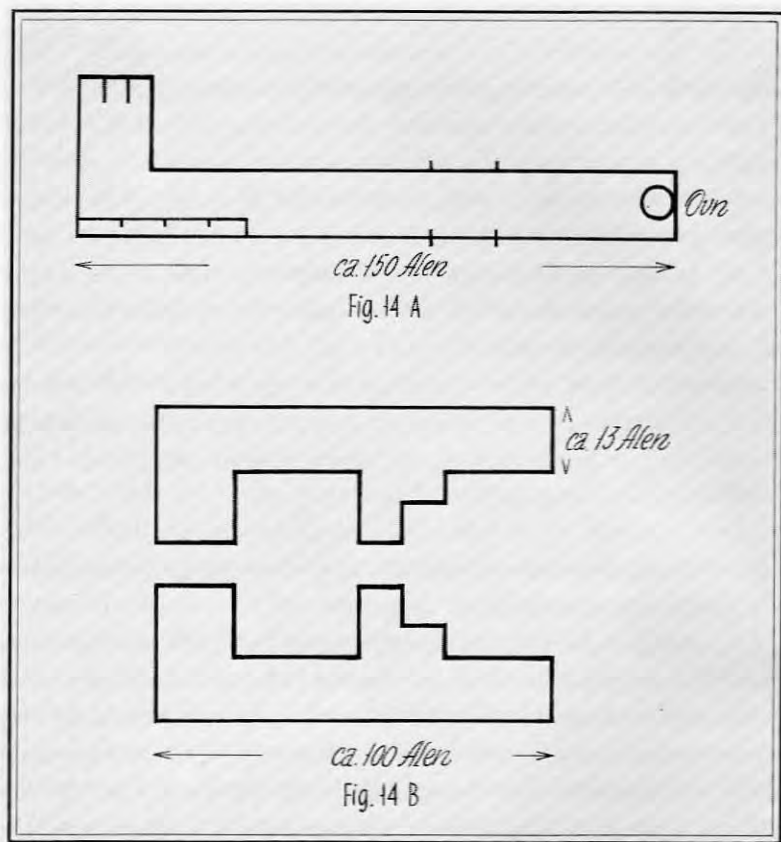

Fig. 6. Sabroes fig. 14 a og b.

(-1694), og skødet blev stadfæstet ved Københavns byting den 30/7 1677¹⁸. Købesummen var 2400 Rdl.

Skødet anfører som købere »de fattige, syge og kvæstede af Landmilitionen ved deres inspektør rådmand Bartholomæus Jensen og handelsmand Hans Nielsen.« Betegnelsen Østergård anvendes herefter ikke mere.

Det menes, at der blev anvendt penge fra Søetatens kvæsthusfond, for i forbindelse med købet, hvorfor Admiralitetet sendte en energisk

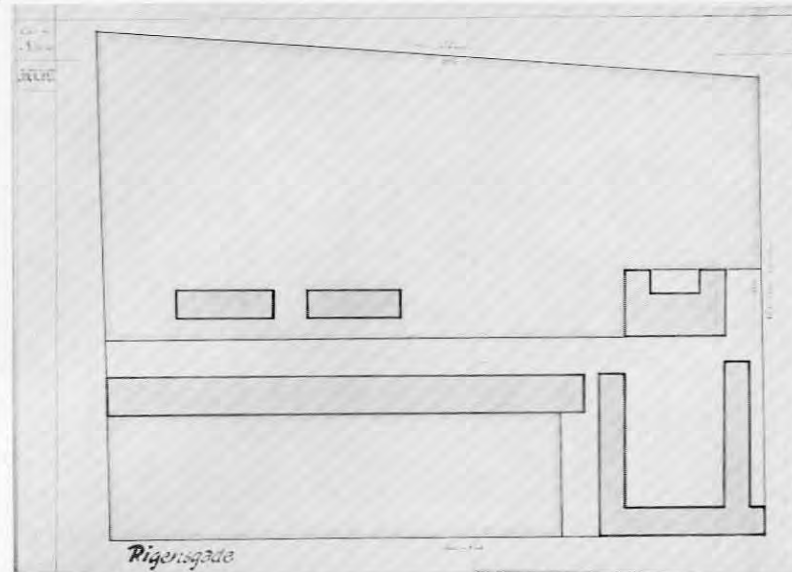

Fig. 7. Guldhuset fra »den generelle opmåling«, 1755.

protest til kongen over, at Generalkommissariatet havde brugt midler, som var bestemt »til kvæste bådsfolk og skibssoldater« (48, p. 228).

I marts 1677 skrev de to ovennævnte inspektører til Generalkommissariatet, at da det var resolveret, at nyt hospital for Landmilitionen skulle bygges og bekostes, og de var udset til at have inspektion med dets bygning og forvaltning, så beder de om nærmere forholdsordre, ligesom de ønsker bemyndigelse til udbetaling, så der kan blive udstedt skøde.

De vil også gerne have anvist god kapital til at have i beredskab, når bygmesterens overslag foreligger, således at bygningsmaterialer kan have parat.

Selv om formalia ved købet af Guldhuset endnu ikke var i orden, skrev Generalkommissariatet den 25/6 1677 til de to udpegede inspektører: »Da Hans Majestæt allernaadigst har eligeret Dem tillige over det nye Kvæsthus, som til Landmilitionen af Guldhuset ved Østerport

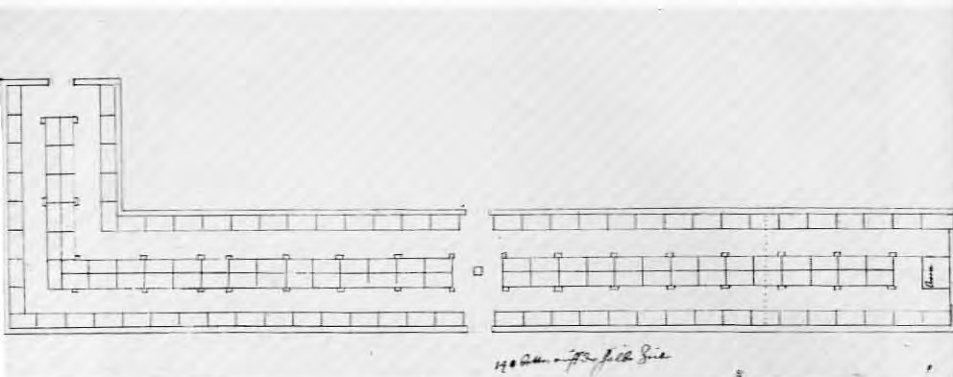

Fig. 8. Grundplan af landmilitiens kvæsthus.

skal indrettes, at have Inspektion, synes det bedst, at samme Bygning straks bliver sat i værk«. Samtidig blev der stillet 100 svenske fanger til rådighed til arbejdet.

Bygmesteren er ikke kendt, og der eksisterer ingen billeder af Landmilitiens kvæsthus, men i Rigsarkivet findes en pakke mærket »Land Militiens Kvæsthus uden Vesterport A° 1677«, indeholdende bl.a. to tegninger, der er gengivet i Sabroes bog (50, p. 115) som fig. 14 a og b.

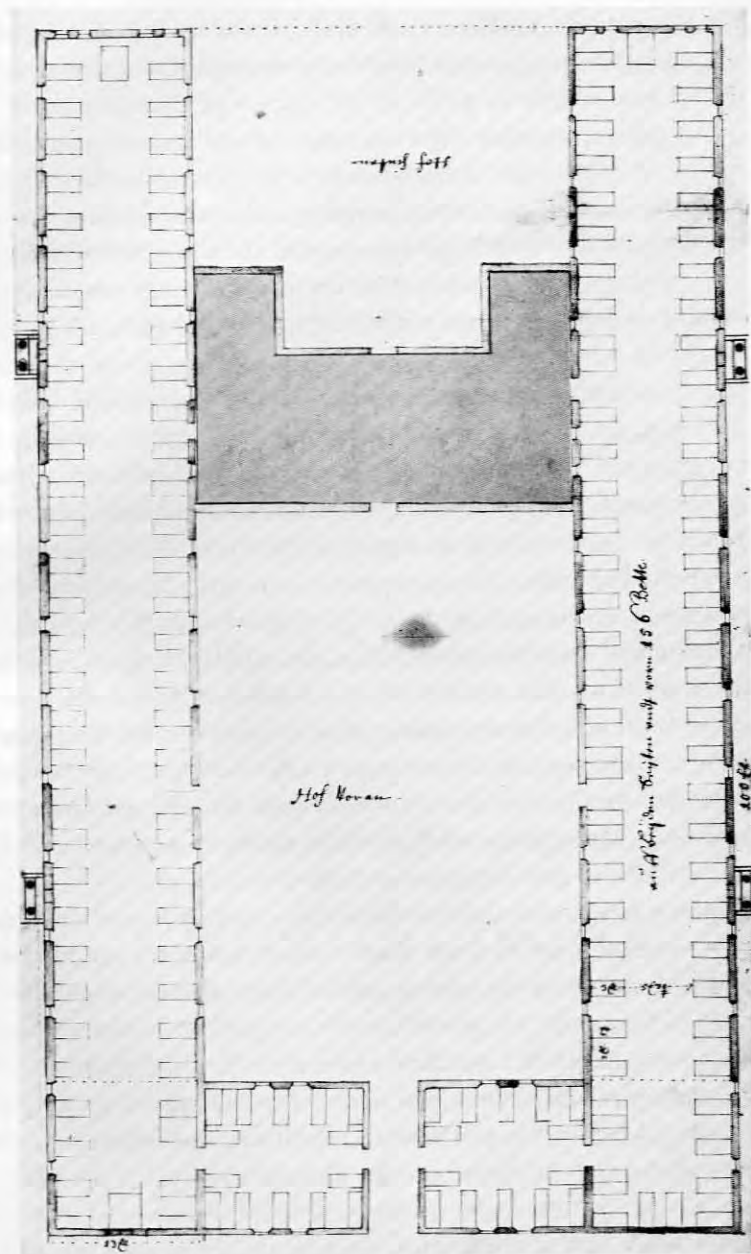
Sabroe anser fig. 14 a for at være den grundplan, efter hvilken kvæsthuset er opført, og denne opfattelse støttes af de gengivelser, som kan ses på Hoffmanns kort fra 1687¹⁹, Geddes kort fra 1757 og »den generelle opmåling« fra 1755. (Fig. 7).

De originale tegninger, der hverken er dateret eller signeret, er i anledning af de her foreliggende arbejde fotograferet påny. (Fig. 8 og 9).

Fig. 8 svarer ganske til Sabroes fig. 14 a.

Rockstroh derimod mente, at det var den anden tegning, fig. 14 b, efter hvilken man havde bygget Landmilitiens kvæsthus, men den nedenfor gengivne, originale tegning (Fig. 9) viser ved nærmere efter-

Fig. 9. Udkast til grundplan.

syn (sammenlign også fig. 7), at det U-formede midterparti ganske svarer til »det grundmurede hus«' konturer, og bygningerne omkring gården med en port til gaden til udlængerne på Østergård.

Det må vist være berettiget at antage, at tegningen er et alternativt forslag til et kvæsthus, udarbejdet som en ombygning af Østergård.

Opførelsen af Landmilitiens kvæsthus synes gennemført meget hurtigt. Den 150 alen lange bygning var opført i bindingsværk med en stor ovn i den ene ende af salen, hvor der var 140 senge, men man bør erindre, at det dengang var almindeligt at lægge to patienter i samme seng, hvis man var i nød for pladser.

Det nye kvæsthus menes taget i brug den 13/8 1677, da økonomen, Anders Raffn, på denne dag fik udleveret forskellig proviant til det nye kvæsthus ved Materialgården. Raffn blev senere på måneden afløst af Anders Feige, som imidlertid var meget utilfreds med forholdene. Han erklærede, »at dette Siughus er i svag og bedrøvelig Tilstand«, og mente sit ganske hus truet af de mange smitsomme syge. Alligevel protesterede han²⁰, da Niels Brückman, der havde gjort udmærket tjeneste som økonom ved lasarettet på Kronborg ladegård, i februar 1678 blev forflyttet til Landmilitiens kvæsthus. Brückman klagede ved overtagelsen over, at der manglede sengeklæder og halm til madrasserne, så de syge måtte ligge på de bare sengebrædder. Han bad derfor om de sengeklæder, der ikke mere var i brug på det nedlagte lasaret ved Helsingør, ligesom han ønskede nogle læs halm samt »en god Del Enebærris til at røge Sygestuerne med.«

Man ved meget lidt om kvæsthusets patienter, hvorimod der er ført nøje regnskab over de døde. Den 22/8 1678 rapporteres det første dødsfald »udi det nye kvæsthus«, og i løbet af september steg antallet af døde til 8-9 daglig, for så i oktober at aftage til et enkelt om dagen. Rockstroh mener, at Landmilitiens kvæsthus havde 400 pladser, men så medregner han sikkert pladserne i den tidligere Østergård. På samme tid havde man 300 pladser i Pesthuset, 100 i Kastellet, 100 i Børnehuset samt pladserne i det genåbnede kvæsthus i Sejlhuset, men snart aftog tilstrømningen af sårede, så man kunne begynde at nedlægge nogle af kvæsthusene og overføre de resterende patienter til

Guldhuset. I 1678 var Nikolaj Bøje blevet ansat som overfeltskær ved Guldhuset med en løn på 200 Rdl. om året i krigstid, men kun 100 årlig i fredstid.

Samme år modtog Landmilitiens kvæsthus i Guldhuset en gave på 5000 Rdl. af enkedroning Sofie Amalie (16).

Som omtalt forekom i disse år adskillige stridigheder mellem Generalkommissariatet og Admiralitetet om kvæsthusets midler og anbringelsen af Søetatens og Armeens patienter, ja i 1677 og 78 gik det så vidt, at Admiralitetet bad sig fritaget for at administrere kvæsthuset, dog vist uden at få svar (34, p. 454).

En del af Guldhuset må en tid have været underlagt Admiralitetet, idet dette den 3/6 1682 beordrede to af Søetatens embedsmænd til at besigtige kvæsthuset, og det jo er imod god militær skik, at en myndighed inspicerer på en andens kommandoområde. Inspektionsrapporten er gengivet af Lind (34, p. 457) og begynder således: »Land- og Søetatens kvæsthus, beliggende ved Østerport på Sk. Anna kirkegård ved kongens have, består udi 4 længder huse«. Der omtales 1ste længde ud til gaden i sønder, 2den længde øster til Materialgården, 3die længde i vester ud til kongens have og 4. det grundmurede hus, som i norden vender ud til volden. Hver bygning gennemgås nøje rum for rum, og man får indtryk af, at det hele er i en yderst forfalden stand. Lind har sammentalt de opgivne sengepladser til 369, hvoraf 102 dobbelte. Inventaret var pauvert: »Straasække 134, ulden Sengedække 133, Underdyner, hele og søndrede 56, Hovedpuder som forskrevet, 64 Blaagaards Lagener samt 7 Par dito, søndrede, 84 Fjælekøjer med Bund samt noget Husgeraad«.

Rapportens verdenshjørne er ikke ganske korrekte, men der kan næppe være tvivl om, at det er Rüses Østergaard, der beskrives.

I januar næste år befalede Admiralitetet en ny inspektion muligvis i forbindelse med den påtænkte fraflytning af kvæsthuset, men man regnede åbenbart med fortsat brug af stedet, hvor de ledige værelser skulle indtages til bolig for søfolk og det grundmurede hus, der blev adskilt ved et plankeværk, til brug for to søkaptajner.

Men det kom til at gå anderledes, for den 6/3 1683 skrev kong

Christian den V²¹: »Eftersom Vi agter det Hus og Plads --- hvor en Del af Vores kvæstede endnu Ophold haver, til andet Brug, da haver Vi allernaadigst tilladt at ville give 5000 Rdl. courant Mønt --- til de kvæstedes Underhold«.

Kongen skænkede Guldhuset til kgl. factor Kristian Werner fra Lybæk til oprettelse af en uldmanufaktur. Stedet skulle være ryddet til Mikkelsdag.

Søkvæsthuset ved Stranden

På det tidspunkt, hvor kongen lagde beslag på Guldhuset til brug for Uldmanufacturen, må han have været vidende om, at planerne om et nyt kvæsthus var ved at blive realiseret, for i december 1682 havde Admiralitetet nemlig skrevet: »Vi til de kvæstedes større Bekvemmelighed, saa og for at skaffe dem Renlighed, det mest mulig er, har købt en belejliger Plads og Husværelse¹ --- nemlig velbaarne Admiral Jens Rodsteens hus og plads ved vejen til Toldboden, hvor endnu tilkommende år skulde opsættes en bekvem Bygning imod Havnen«. Kongen godkendte planen og tillod, at materialerne til bygningen måtte indføres toldfrit². I forbindelsen med handelen skænkede admiral Rodsteen (1633-1706) 816 sletdaler til de kvæstede.

Medens det nye kvæsthus var under opførelse, blev de kvæstede anbragt i en af de på grunden stående bygninger.

Nøjagtigt, hvor denne lå, fremgår ikke af de foreliggende oplysninger, men meget tyder på, at det var admiral Rodsteens privatbolig på hjørnet af Lille Strandstræde og Skt. Anna-gaden, der blev taget i brug som et midlertidigt kvæsthus. Denne opfattelse støttes af følgende: 1. Ejendommen, admiralen købte i 1671, omfattede kun den nærmest Strandstrædet liggende del af den på fig. 10 viste grund, idet kongen 1673 tilskødede ham »et stykke jord bag sin igen nu boende gård og plads langs Strandstræde«. Det nye stykke var »ud til strømmen«. 2. Man ved, at admiral Rodsteen havde bolig på ovennævnte hjørne³. 3. Grundtaksten af 1689⁴ nævner en gård og fire våninger på Lille Strandstræde nr. 24, og kun gården kan have rummet kvæsthuset. 4. Endelig

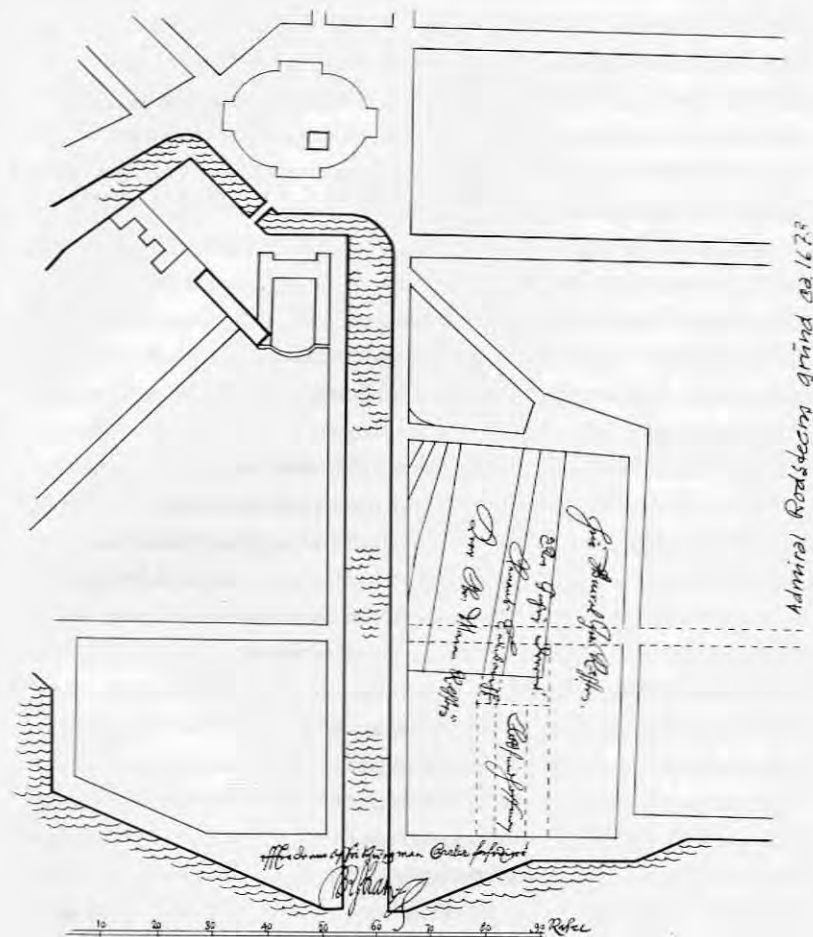

Fig. 10. Beliggenheden af admiral Rodsteens grund, ca. 1673.

ser man på Geddes eleverede kort, der ganske vist er fra 1761, en firlænget gård på selve hjørnet og de fire våninger ned langs Skt. Anna-gaden.

1682 eller kort efter forlængedes Toldbodgaden tværs over kvæsthusgrunden til Nyhavn⁵, hvorved den vest for den nye gade liggende

del af grunden med »det gamle hus, som var Jens Rodsteen afkøbt, og som længe havde været i brug som kvæsthus,« skiltes fra.

Bygningerne var så dårlige, at det ikke kunne betale sig at leje dem ud, hvorfor området solgtes i 1688 til toldbetjent Søren Sørensen for 5300 sletdaler⁶, og på grund af bygningernes tilstand blev Sørensen fritaget for skat på disse og grunden i seks år.

I februar 1682 skrev kong Christian den 7^e til Hans Jensen Stampe, at eftersom kongen havde bestemt at lade kvæsthusets midler forvalte af to borgere og allernådigst beskikket Stampe hertil, dog uden løn, så skal bemeldte udnævnes til rådmand med rådmands løn, når en stilling bliver ledig. Det samme bestemmes for forvalter af kvæsthusets midler Morten Nielsen.

Kvæsthuset fik ny kgl. fundats den 13/7 1682⁸. Ifølge denne fastsattes at: 1. To borgere af de 32 mænd med rang som rådmænd skulle forvalte kvæsthusets midler og hvert nytår aflægge regnskab for kongens deputerede. 2-3. I Københavns kirker og i slotskirkerne skulle ombæres tavler for de kvæstede. 4. Andel i visse konfiskationer skulle tilfalde kvæsthuset. 5. De to forstandere havde tilsyn med bygninger og inventar, ligesom 6. de sammen med de deputerede havde tilsyn med bespisningen efter »land-taksten«, dog kunne kosttillæg gives, hvis stadsfysicus skønnede det nødvendigt. 7. En skibspræst eller en kapellan ved Holmens kirke skulle daglig holde andagt. 8. De nødvendige opvartningskoner skulle ansættes til at pleje de syge. 9. Ingen andre end kvæstede i kongens tjeneste måtte indtages, og de måtte ej beholdes længere, end til de var raske. 10. De, der ikke kunne tjene deres brød, skulle sendes til hospitaler for invalider. 11. Stadsfysicus havde opsyn med kirurgerne og skulle komme tilstede ved amputationer⁹.

Allerede to år senere lempedes dog indlæggelsesbestemmelserne, så ikke blot kvæstede søfolk og soldater kunne modtages, men også syge af garnisonen og de ugifte årstjenere af matroser og bøsseskytter, og man ved at der i 1687 blev indlagt en del syge, navnlig norske årstjenere fra Nyboder.

Når man har så fyldige oplysninger om den følgende periode i

kvæsthusets historie, skyldes det Linds i indledningen omtalte arbejde (34), som navnlig støtter sig til den i Rigsarkivet opbevarede »Kvæsthusbog«, en samling protokoller fra Generalkommissariatet dækkende 1685-1734.

Da det i 1685 viste sig, at 35 af de gamle var rørige på hænderne, fik de ordre til at pille værk, og hertil fik de anvist et lokale, der kunne opvarmes. Desværre viste de en beklagelig tilbøjelighed til at absentere sig, så man måtte holde daglig mønstring, og de fraværende måtte finde sig i afkortning i deres pengeydelse eller endog i deres brødration. Endvidere lod de sig befinde med ild og lys ved tobakssmøgningen eller med sværmen, tyveri og slagsmål, »som det ej sømmer sig i et kongeligt kvæsthus«. De skyldige blev meldt til Søetatens fiskal, som foretog det videre fornødne. Kvæsthuskriveren skulle holde dem alvorligt til guds frygt, men nogle ugudelige kroppe, som ikke ville lade sig betjene med Guds ord, skulle afvises fra kvæsthuset og ellers anses med straf på Bremerholm.

Da det nye kvæsthus var færdigt, blev det gamle rømmet, og »den store kakkelovn« kørtes til det nye hus, og 10 karle bar de 200 køjer derover, hvor det blev opmagasineret på loftet. Inventaret var ikke meget værd, så meget kom lige i papirmøllen. »Afgangshusene« ren-sede natmanden, som var 9 nætter om at køre de 24 læs skarn bort.

Man ved ikke med sikkerhed, hvem der har tegnet det nye kvæsthus, men »modellen« tilskrives kgl. bygmester Hans Stenvinkel (1639-1700), der i hvert fald havde tilsynet med byggearbejdet.

Grundstenen blev under stor festivitas nedlagt den 26/5 1684 af kronprins Frederik¹⁰. Han kom med sit følge sejlene i flere chalupper, og vejen op fra stranden var belagt med rødt klæde. Et detachment marinere paraderede. Efter at den første grundsten var nedhisset, »fyldte kronprinsen to skønne og rare glas med rød og hvid vin og satte dem ind i den udhulede grundsten, hvor man lagde en plade med en latinsk inskription og de danske rim var indstukne«. De omkringstående murere sang tre tyske vers under musikledsagelse, og mellem hvert vers salutede marinerne og det kgl. admiralskib.

I et poetisk nyhedsblad, »Mercurius« kunne man læse:

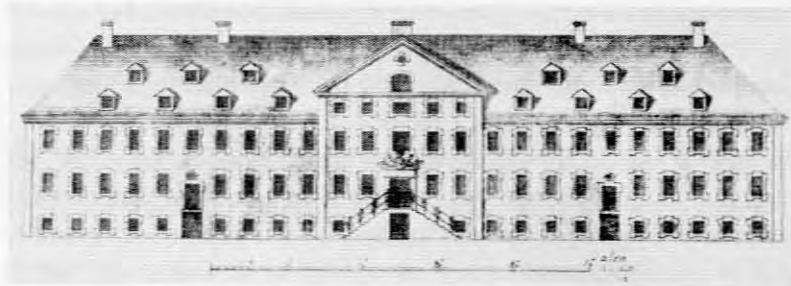

Fig. 11. Søkvæsthuset fra Thuras Hafnia hodierna, 1748.

*Han med solenitet ses nu i grunden mure
kvæsthusets første sten, som der skal evigt dure
for dette sygehus til hovedhjørnesten.*

*Her alle ære-sår, som heltebryster bryde
ved fejdeskud og sværd, kan sundheds læge nyde,
her er og livis-brød med husehly til rest
for hver nødtørftig sjæl, som bliver lemmelest.*

*Derpå går han (kronprinsen) så ud på flåden at lustere
og lader sig hos Span til middagsmål traktere.*

Det nye kvæsthus meldtes færdigt den 30/11 1686, hvor Stenvinkel skulle »fri-kalde håndværksmestrene«. Huset var 160 alen langt og 18 bredt med en udbygning, 22 x 10 alen, på gårdsiden, hvor køkkenerne var placeret. Der var kælder og to »loft«.

Hovedindgangen var midt for bygningen under en frontespice, og over døren sås kong Christian den Vs navnetræk omgivet af sirater og under dette en tavle af Bremer-sandsten med en latinsk indskrift: »VALETUDINARIUM SAUCIORUM QVOD PROVIDENTIS-SIMA AUGUST:REGIS CHRISTIANI VTI CURA EREXIT, LOCUPLETAVIT, UT QVI MEMBRA PUBLICO REGNORUM BONO IMPENDUNT, HIC ÆGRITUDINUM INVENIANT SOLATIUM, FOMENTA, SANTATEM. ANNO 1685.«¹¹

Fig. 12. Søkvæsthuset ca. 1750. Maleri af Rach og Eegberg, Nationalmuseet.

Christian Elling betegner bygningen som et hæderligt eksempel på tidlig barokarkitektur. (12).

Vandforsyningen kom fra »Bøjesens vandkompagni«, og Ole Rømer (1644-1710) befaledes til at se efter, »hvor vandet med fontæne sirligst kunne anlægges«. 1689 købtes naboen, oberst Gottfred Hoffmans have, hvor man byggede et hus til økonomen tæt ved hovedbygningens sydgavl. I huset var der bryggers, bageri og vedhus og et værelse, hvor de deputerede holdt møder.

I Kvæsthusbygningen var der på begge sider af hovedtrappen store sygesale, hvoraf salen i stueetagens nordlige ende tillige fungerede som kirkesal. Sygestuerne skulle opvarmes fra Mikkelsdag (29/9) til påske,

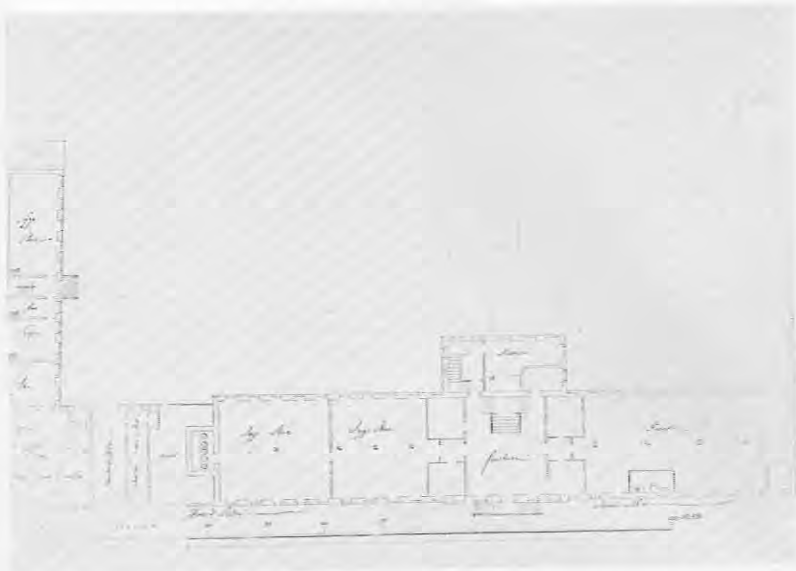

Fig. 13. Grundplan af søkvæsthusets stueetage, sign. Harsdorff 1770.

men det blev ikke overholdt, så bartskeereren den 17/6 1694 måtte forlange, at opvarmningen nu begyndte, »for de arme patienter, der ofte temmelig kulde udstår«. Han krævede endvidere, at der skulle være to ovne i hver sal eller, hvis der kun var en, at den var anbragt i salens midte og opvarmes desto mere.

Man havde både enkelt- og dobbeltsenge, men deres antal er ikke kendt med sikkerhed. Hver seng var normeret med en stråsæk, tre par lagener af godt blålærred, en hoveddyne med 8 pund fjer samt et overdække. Halmen i stråsækkene skulle skiftes to gange om året, for at den forrådnede halm ikke skulle forårsage »ond lugt og stank og sengeklædernes forrådnelse«.

Under sengenes bund fandtes en »skudde«, der kunne trækkes ud, til mad, drikke eller natpotten. I loftet hang tove, der tjente som sengebånd, og man havde to skærme til de senge, »hvor de i dødsnød bestedte patienter var liggende«. Under vinduerne var der skiftevis

anbragt skabe og natstole forsynet med messingkedler, hvorfra blikrør førte ud i det fri for at aflede stanken. Ved hovedbygningens gavl var der to loca forsynet med lufrør og en rende til stranden, som skulle skylles hver anden eller tredje dag. I 1690 foresloges opført »hytter« ved stranden ligesom ved Holmen bro og Bradebænken, og i 1693 byggede man et »vandhus« af gamle brædder ved bolværket, hvor de syge, hvis de havde kræfter dertil, kunne søge hen, for at forbygge stanken. For at beskytte patienterne, der med blottet bryst og blottede ben skulle ud i den kolde luft mod forkølelse, anskaffedes 30 »kjoler«.

På sygestuerne var der 6 lamper »udi hver længde«, men de brændte kun under måltider og bønner, hvorefter de slukkedes på en nær, som brændte om natten. Endvidere havde hver stue en lyseplade med lys til brug for patienterne om natten. Af andre rekvisitter fandtes: kander og bægre af tin, potter og fade af ler samt 50 tinnatpotter og et stikbækken.

Foruden sygestuerne var der ved den store forstue et appartement til doktoren med skabe til hans medikamenter, og på første sal et tilsvarende til kirurgen, som her kunne forbinde sine patienter. Det var forsynet med et rullende forbindsbord. Kirurgen ønskede et særligt værelse til patienter med arm- og benbrud, »thi når der skal ske svære operationer, vil man ikke have mange mennesker om sig.« Ved hovedtrappen lå »svedestuen« også kaldet badstuen, og der er tale om en »machine« af træ beslået med jærnblik (formentlig en svedekasse). I svedestuen var der næsten altid 3-5 patienter. Den var opvarmet dag og nat, hvortil medgik meget brænde, men på grund af utætte vægge forslog opvarmningen kun dårligt, så to af de tre vinduer måtte mures til. Endvidere omtales, at man havde et rum til »salivieren«.

Ifølge Kvæsthusbogen den 3/10 1695 beordrede Generalkommissariatet, »at der for den nordre ende af Søe-Etatens kvæsthus og op igennem den nye gade til landsdommer Ehms gård, hvor kvæsthusets plads nu er indhegnet med et gammelt plankeværk, skal bygges et grundmuret pakhus, der skal gøres så solidt, at man senere kan sætte en etage på til at logere de kvæstede. Som antydtes af Lind (34, p. 472) må de angivne verdenshjørner være forkerte. At dette var tilfældet, ses af, at Ehms ejendom lå mellem kvæsthuset og »den nye kanal« d.v.s.

Nyhavn, altså syd for dette¹², og man kan da heller ikke på nogen af de kendte kort eller planer se en bygning ud mod Skt. Anna-gaden, hvorimod en grundplan i forlængelse af økonomens hus op langs nabogrunden er afbildet mange steder¹³.

Til at bringe patienter til kvæsthuset og til den interne transport rådede man over 3-4 »dragstole«.

»Kongelig Majestæts Sø- og Land-Militiens Qvæsthuus« var, som navnet siger, tænkt som sygehus for de to værn. Hvornår de første patienter blev indlagt er ikke kendt, men som nævnt var hovedbygningen færdig i 1686, hvor loftet i første omgang blev taget i brug som kornmagasin og senere til opbevaring af inventaret fra det »midlertidige kvæsthus«. Kælderetagen blev udlejet til pakhusrum.

Allerede i 1683 havde Admiralitetet protesteret imod, at kasserede landmilitære blev indlagt på kvæsthuset dog uden held, men den 15/9 1688¹⁴ bestemte kongen, at Søkvæsthuset skulle være fri for at modtage soldater og alene huse Søetatens mandskab, imod at der af Søkvæsthushusets midler til Landmilitens krigshospital, som indtil videre ikke var et hospital, men et understøttelsesfond, skulle afgives 9000 Rdl. Dette medførte en langvarig kamp mellem de to institutioners direktioner, hvilket Rockstoh, der ikke havde meget til overs for marinen, har skildret indgående (48, p. 135-141).

Helt fri for at modtage soldater blev Søkvæsthuset dog ikke, for i 1692 fik direktionen ordre om at tage imod to gamle krigere, men de havde også tjent henholdsvis 46 og 23 år ved deres regimenter, og så sent som år 1700 indlagdes en dragon, som havde mistet den ene arm i kamp.

I juni 1689 ventede man patienter fra flåden, hvorfor gamle senge blev hentet ned fra loftet, og en spiseimester, kvinder til pleje og en medicus blev antaget, og det blev beordret: »de syge og kvæstede søfolk skal til førstkommende Mikkelstdag indlogeres udi kvæsthuset og alt tilbehør holdes i beredskab«.

Søkvæsthushusets formue opgives i 1683 til 76113 Rdl. (34, p. 484). Foruden de indtægter, som tilflød ifølge fundatsen af 1682 og gaver fra private, fik kvæsthusfonden i maj 1685 pant i Børsen, men udbyttet

heraf var begrænset, fordi bygningens dårlige stand slugte de fleste af indtægterne til reparationer. I 1688 indførtes et fradrag på 1 % af alle lønninger i Søetaten, ligesom man pålagde officerer, der avancerede, en afgift, den såkaldte forbedringsgæ¹⁵.

Om den lægelige betjening af Søkvæsthuset i slutningen af det attende århundrede ved vi, at Københavns stadsfysikus havde overtilsynet med såvel medicus som kirurgen, som havde den daglige behandling. Nikolaj Bøje fungerede stadig, men blev afløst af sin søstersøn Johannes Buchwald (1658-1738). Han var blevet skibskirurg i Søetaten nogle år før, og i 1689 livkirurg hos kronprinsen, for næste år at overtage posten ved Søkvæsthuset. Filip Hacquart jun. (1645-1718) var medicus til maj 1689, da han afløstes af Johannes Unsenius (-1695), men man anså Buchwalds kvalifikationer for så gode, at man kunne spare en medicus. Derfor blev Unsenius afskediget den 7/11 1693. Han blev så forbitret herover, at han nægtede at aflevere nøglen til medicinskabet, så den måtte hentes hos ham.

Buchwald gjorde en stor indsats for at forbedre forholdene på kvæsthuset og udgav flere instrukser, som regel på tysk. Doktor og bartskær skulle møde om sommeren klokken 6 morgen og 5 eftermiddag, om vinteren klokken 8 og 4 og blive på kvæsthuset, til alle patienter havde fået den fornødne behandling og pleje. Økonomen skulle føre bog over de syge med angivelse af kompagni og nummer samt ansætte kvindfolk til rengøring, vask og sengeredning. Disse skulle også rense natskrinene for dem, der ikke selv magtede det. Økonomen eller spiseimesteren skulle sørge for, at maden »forbedres og forandres«, så at de syge bekommer god, varm og for dem tjenelig mad, hvorfor en spisetakst skulle opsættes. Taksten for 1691 er gengivet i sin helhed af Lind (34, p. 480), og den synes rigelig og varieret med mange grøntsager om sommeren (bl. a. spinat, portulak, kål, rødder og kørvel).

For patienternes åndelige velfærd var der også sørget som bestemt i fundatsen, men da en skibspræst eller en kapellan fra Holmens kirke ikke altid kunne være tilstede, forsøgte man i 1693 at lade en sergent varetage den daglige andagt og ordenens overholdelse, men efter nogle

måneder opgav man dog dette. I stedet ansatte man en studiosus og hører ved Bremerholm skole til at »opvarte sangen«.

Heller ikke han kunde åbenbart skabe den fornødne andagt, så mestermændssvenden måtte holde stilhed om ej med det gode så ved anvendelse af »crabatsch«.

1694 beordredes to søofficerer til – en uge ad gangen – at føre tilsyn med de syges opvartning på kvæsthuset, men alligevel »fornemmer bestyrelsen, at sygdom tiltager mere nu end tilforn, så at folket der dagligen afgår ved døden«. Næste år berettes, at adskillige af de indlagte matroser »går på gaden«, hvorfor inspektionsofficererne beordres til at gøre rede for denne uorden. I 1698 klages flere gange over kosten, og økonomen bliver afsat, men den nye, Niels Kristensen, erklærer: »hvis det ikke kunne tillades ham at formindske rationerne, ville det blive ham til ruin og undergang«. Kommissariatet yder ham et tillæg på 60 Rdl. til lønnen.

Skønt det er fastsat i fundatsen af 1682, at kvæsthusets direktører skal udnævnes til rådmænd, når en sådan stilling bliver ledig, så udsender Christian den V i 1691 påny en bestemmelse herom¹⁶, og i 1693 gentages den¹⁷, denne gang dog med den reservation, at de skal have attest for, »at de samme forretning i seks år upåklageligt haver forrettet«. Man kunne tænke sig, at sidstnævnte tilføjelse havde sin årsag i uheldige erfaringer.

Dette år skete en udvidelse af adgangen til indlæggelse på Søkvæsthuset, idet kongen den 2/5 1693¹⁸ bestemte: »at de syge og på Vores arbejde tilskadekomne søfolk må indlægges og forplejes derude – hvortil om fornødent må gribes til den kapital, som i fredstid tillægges og forrentes.« Fra den tid har man også retningslinier for, hvordan man skulle disponere med de forskellige kategorier af patienter.

1. De sengeliggende, som ikke kan ophjælpe sig og skal have assistance. Om deres optagelse kan der ikke være tvivl.

2. De, der vel har nogen sygdom såsom feber eller er kommet til skade, men kan være oppegående, kan gå til Kvæsthuset til behandling hos doktor eller bartskær, og derpå gå tilbage til Holmen til lettere arbejde.

3. De, som deres sygdom simulerer. Efter at doktor og bartskær har tegnet deres vidnedsbyrd, skal de straks vende straffede på rette sted for vrang beretning og påny til arbejde kommanderes.

Den korte krigstilstand i sommeren 1700 synes ikke at have sat sig spor i Søkvæsthusets analer, dog er det måske i forbindelse hermed, at der i juli blev indlagt en del syge fra »det bergenske regiment«¹⁹.

Ved begyndelsen af »den store nordiske krig« (1709-20) gjorde danskerne landgang i Skåne, men efter forbigående fremgang led de et afgørende nederlag ved Helsingborg den 10/3 1710, og de sårede og syge måtte overføres til Helsingør, hvor man havde 2600 patienter i kost fra Kronborg materielgård. Søkvæsthuset fik ordre til at modtage 1000 af disse, og medio april ankom 130 sårede og 560 syge, medens andre blev fordelt til krigshospitalet på Københavns ladegård og forskellige reservelasaretter²⁰.

De følgende år flyttede kampene til lands til Nordtyskland og Norge, så Søkvæsthuset næppe herfra har modtaget ret mange friske sårede, og selv om der var mange træfninger til søs, har dette heller ikke betydet nogen større belastning. Man kender tabstallene fra Tordenskjolds bataljer: Ved Dynekilde 19 døde og 57 sårede, ved Gøteborg 52 og 79, ved Strømstad 94 og 248, ved Marstrand kun ca. 20 døde og sårede tilsammen og flest ved Ny Elfsborg, hvor der var 60 døde og 735 sårede. (3, 4).

Var tabene som følge af krigshandlingerne begrænsede, så krævede de smitsomme sygdomme mange ofre blandt flådens mandskab og da især pesten i 1711, som for en tid fuldstændig lammede krigen til søs. F. V. Mansa giver i sin bog om pesten (36) et godt billede af de rædselsfulde forhold ombord i orlogsskibene i disse år.

I 1710 blev en eskadre i den finske bugt under admiral P. Reedtz (1614-1674) så hårdt ramt af sygdom, at 1500 mand var syge og utjenstdygtige, og mange døde i juli og august. Hovedflåden under generaladmiral U. C. Gyldenløve (1678-1719) havde ligeledes stor sygelighed og »mandskabet døde i skarevis af forrådnelsesfeber med petecchier«. I november var Søkvæsthuset fyldt op af syge, så det medicinske fakultet ved reskript af 24/10 1710 fik besked om at udpege

tre læger til at møde på kvæsthuset for »at eksaminere de syges kur, spisning og opvartning og herom gøre indberetning.« Det blev stadsphysicus dr. Johan Eichel (1666-1736), dr. Johan Lahme (1654-1711) og dr. Reinhold Wagner (1671-1711), som skulle indfinde sig to gange om ugen, så længe der var 100 syge. Både Lahme og Wagner døde af pesten, og i stedet for sidstnævnte antog man dr. G. Böttinger (1677-1762).

På grund af pesten søgte man at isolere flåden fra byen ved at holde mandskabet ombord, men det medførte, at forsyningerne med proviant blev ganske utilstrækkelige og af yderst ringe kvalitet, så mandskabets helbredstilstand blev svækket med en enorm sygelighed til følge.

Når Mansa opgiver antallet af indlagte under pesten til 1380 patienter, lyder dette meget sandsynligt²¹, hvis man husker, at Søkvæsthuset året før fik ordre til at modtage 1000 sårede efter slaget ved Helsingborg. Da alle pladser var optaget af syge fra Nyboder og skibene, måtte mange patienter blive liggende ombord, hvilket naturligvis var en ganske uforsvarlig situation. I november 1711 var der planer om at leje et pakhus på Christianshavn til pestlasaret²², men da indretningen ville vare 3-4 uger, og der kun var plads til 1000 patienter, blev det opgivet, og kongen skrev til Generalkommissariatet, at han efter aftale med Sundhedskommissionen havde besluttet at lade den ene halvdel af Ladegården, hvor ingen syge endnu havde været, gøre klar til de syge matroser. Man fik her 800 pladser. Der skulle opsættes kakkellovne, anskaffes stråsække og dobbelte køjedækkener samt gøres anstalt til anskaffelse af daglig frisk kost. Nogle dage senere fik direktionen for »de fattiges væsen« ordre til på Børnehuset at stille 800-900 pladser til rådighed for de syge af Vores flåde²³.

De kommitterede fra Landetatens krigshospital (Ladegården) var åbenbart ikke meget ivrige for at afgive pladser til syge fra Søetaten, for et par uger senere meddelte Frederik den IV til nævnte kommitterede²⁴: »Som Vi allernådigst have befalede — uden ophold at efterleve den den 5/12 givne befaling, at den halve del af Ladegården skulle overleveres til de syge matrosers forplejning og curering, hvorimod de syge

soldater skal indlogeres i de lejede huse — der skal straks gøres foranstaltning hertil.« Åbenbart forsøgte Generalkommissariatet at sætte sig på hele Ladegården, hvor armeen stadig havde 800 pladser, men nu erklærede kongen²⁵, at da de lejede huse og Børnehuset nu var vel indrettede, skulle patienternes fordeling forblive, som den var, men føjede formanende til: »skulle derude ske nogen disordre, kommer det på vedkommendes ansvar«. For at sikre ro og orden på Søkvæsthuset og de andre steder, hvor Søetatens syge var anbragt, blev der ansat en del søofficerer ved disse. Flådens medicus Jens Bing (1681-1751) havde været udkommanderet med flåden, men kom hjem ultimo 1711 og overtog selv Søkvæsthuset, hvorefter Dr. Böttinger blev forflyttet til Ladegården.

Krigen havde kostet landet uhyre ofre, og statskassen var næsten tom. I 1719 havde Søetaten godt 3 millioner Rdl. tilgode hos Finantserne, så officerer og mandskab ikke havde fået deres gager og kostpenge (47, p. 5). I Nyboder herskede stor nød, og »søkrigernes hustruere strejfede omkring råbende på penge og brød til at stille deres usle børns hunger og tørst«.

Efter fredsslutningen blev der sparet på alle områder, også på Søkvæsthuset, men når H. de Hofman (19) påstod, »at Qvæsthuset var helt ophævet, og de syge lå hjemme«, så er dette ikke korrekt. Ifølge Kvæsthusbogen befalede kongen²⁶, at 200 af Søetatens pensionister skulle »antages« ved kvæsthuset og modtage 16 Rdl. årligt til »livis brød« — og at ingen andre end de med smitsomme eller incurable sygdomme måtte indlægges på Søkvæsthuset, men kompagnicheferne ligesom i Landetaten skulle sørge for de syges kur og forplejning. Samme dag beordres Kvæsthusets læge dr. H. Laub (1684-1753) og kirurg Johan Albrecht Mensing (1684-1746) at tilse de syge matroser i deres logis og på chefernes begæring yde dem kur og opvartning.

Denne ordning kom dog ikke til at vare så længe, for i maj 1726 befalede Generalkommissariatet²⁷, at den Revelske eskadres syge skulle antages og spises indtil marts 1727, da kvæsthuset atter »skulle være hævet«, men inden da kom en ny kongelig reslution²⁸, ifølge

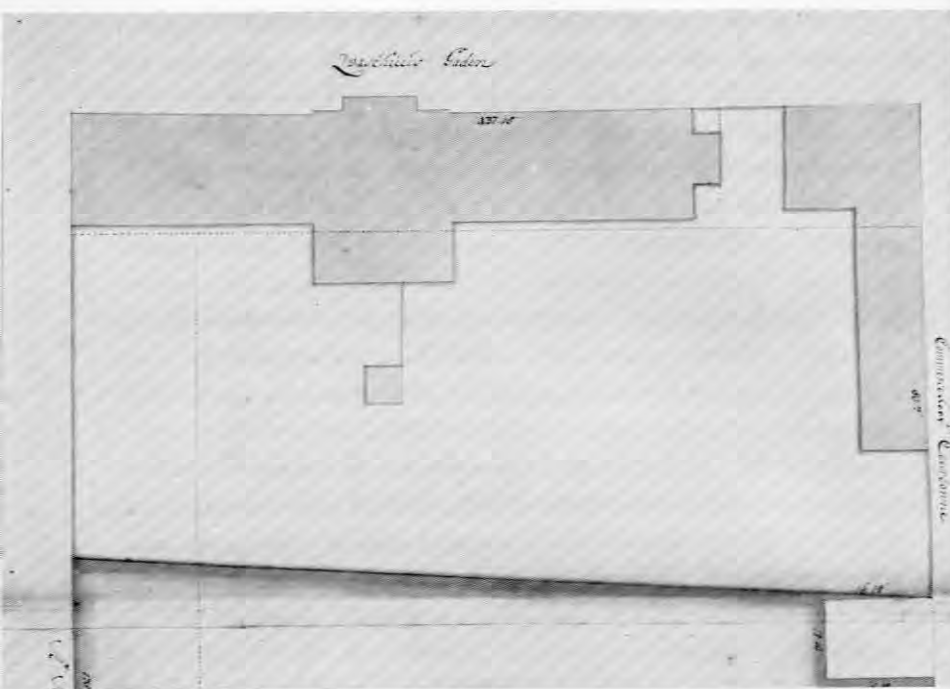

Fig. 14. Søkvæsthuset fra »den generelle opmåling» 1755.

hvilken de syge i fremtiden skulle bringes til kvæsthuset og der forplejes, imod at deres månedskostpenge betaltes for underhold, kur og medicamenter (47).

Trods de dårlige tider sluttede direktionen for Søkvæsthuset²⁹ i maj 1727 kontrakt med landsbygmester J.C.Krieger (1683-1753) om opførelse af en grundmuret sidefløj fra økonomens hus ned ad gården. Samtidig skulle økonomens hus forhøjes med en etage, og byggeriet skulle være færdigt til Mikkelstdag. Man ser bygningen på fig. 13 og fig. 14.

På ingen af disse tegninger og ej heller på Geddes kort kan man finde det tidligere omtalte pakhus, så enten er det aldrig blevet bygget, eller også er den ny sidefløj en ombygning af pakhuset.

I 1737 oprettedes i Nyboder fire sygestuer til de tre divisioner og håndværkerstokken, og her skulle divisionskirurgerne behandle de syge, dog ikke smitsomme tilfælde og alvorlige skader, som stadig blev modtaget på Søkvæsthuset. Herved opnåede man at få bedre plads til almissemlemmerne og samtidig, da det var divisionernes kirurger, der tilså de syge, en mere effektiv kontrol med disse (2).

Omkring 1750 forsørgede Søkvæsthuset 300 pensionister, 645 fattige ude i byen og 143 i selve hospitalet. Desuden drev man to fattigskoler, så da kapitalen kun var godt 300.000 Rdl., kan det ikke undre, at økonomien var anspændt.

For at skaffe bedre økonomi tillagdes Søkvæsthuset forlods $\frac{1}{2}$ % af alt bytte og af alle bøder, som efter søkrigs-artikelsbrev af 8/1 1752 skulle erlægges, og næste år approberede Frederik den V³⁰, at Søkvæsthuset og Københavns fattigvæsen fik privilegium på at drive Assistenshuset. Kort efter købtes fattigvæsenet ud mod en årlig afgift på 1400 Rdl. (47).

En del samtidige forfattere omtaler Søkvæsthuset, således stadslæge P. R. Wandeler (1714-1775), der i sin doktorafhandling fra 1746 beklager, at hovedstadens eneste hospitalsbygning, der er ret hensigtsmæssigt indrettet, ikke mere anvendes efter sin oprindelige bestemmelse, som det jvf. fundatsen var kongens vilje, men som plejehospital. (44).

Pontoppidan skriver i »Danske Atlas«, at kvæsthuset bruges dels som et andet lasaret eller syge- og almissehuse for Søetatens trængende, dels til arbejdssted for modvillige betlere af samme etat samt til skole for dennes fattige børn (43).

Pastor Nicolai Jonges »Kiøbenhavns Beskrivelse« fra samme tid beretter om Søkvæsthusets historie, bygningens udseende og institutionens virksomhed blandt andet, »at de friske betlere plukkede gammelt tovværk for at tjene til deres brød og livs-ophold«. Han fremhæver den 10-fags prædikestue med en stor vindovn, hvor sengeliggende patienter kunne høre præsten, og hvor mange fra byen hørte gudstjenesten. Præst og degn havde frie værelser, og degnen holdt skole for de indbragte betlerbørn (14).

I løbet af det attende århundrede skete en betydelig udvikling inden

for lægevidenskaben med øget forståelse for en mere human behandling af syge og svagelige medmennesker, og inden for Søetatens medicinalvæsen var store fremskridt på vej, som man blandt andet kan læse hos Øivind Larsen (26). Man ser da også, at datidens læger bliver stærkt kritiske overfor den sammenblanding af lemmestiftelse, fattighus og egentlig sygehus, som man havde i Søkvæsthuset.

De disciplinære vanskeligheder har allerede været nævnt, og herom skrev A. D. Herholdt i »Todes Sundheds-Journal«: »Før 1734 lå alle syge af flådens faste mandskab på kvæsthuset i Nyhavn, hvor de fik kost og opvarmning under øverste tilsyn af livmedicus, der dog skulle passe embedet som livmedicus, civil praksis og hvile, så han har haft for lidt tid til kvæsthuset, og de unge kirurger havde næppe magt til at afværge misbrug og skulkesyge. Hver 5. mand var syg uden epidemi, men unge Voltelins (1713-1795) ansættelse medførte, at antallet af syge på kvæsthuset på mindre end 3 uger faldt fra 730 til 200.« (18). J. H. Voltelin blev ansat i 1730, og hans indsats har måske været stærkt medvirkende til, at ordningen med divisionssygestuerne blev gennemført.

En dramatisk beskrivelse af tilstandene på det gamle Søkvæsthus har man i et brev, som admiralitetsmedicus U. B. Aaskow (1742-1806) i 1793 har skrevet til kronprinsen. Det er gengivet af G. Norrie (41). »Indtil året 1771, da professor Callisen blev overlæge ved Søkvæsthuset var denne stiftelse anset og frygtet af matroserne som en mordergrube. Efter det gruelige gamle princip pakkede man ikke alene mange syge i et værelse, men 2 ja 3 heftig syge i en seng, den døde ved den levende. Renlighed var der næppe tænkt på, føden ussel og lægemåden elendig. Den mand, som har overopsigten med de syge, har jeg tit set holde i sin karet og ladet sig give rapport, -- og kvæsthuset blev det, det var anset for, et pesthus« -- og videre: »Med gru ser jeg tilbage på de fattiges tilstand, deres udseende, deres klage og kummer, -- langt fra nogen slave eller hensat forbryder var så ussel som disse elendige. Iført de skidneste pjalter, som næppe skjulte deres af skidenhed sorte legemer, 3-4 i hver seng,« -- og meget mere af samme slags.

Når man i 1777 flyttede Søkvæsthuset, var det dog næppe så meget

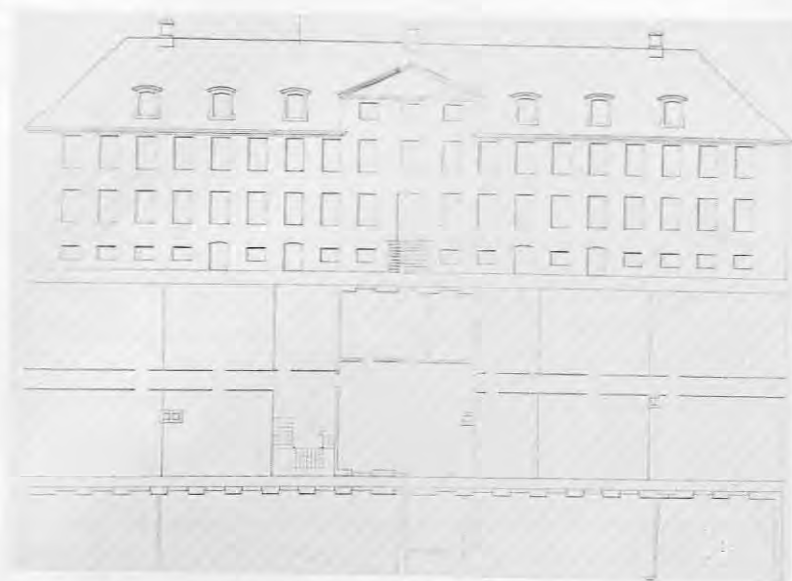

Fig. 15. »Det intenderede Fattighus mod Toldbodgaden«.

forståelsen for de utidssvarende forhold, der var årsagen, som det forhold, at den stærkt stigende handel og skibsfart skulle have rådighed over det meget centralt beliggende havneområde, hvor kvæsthuset var placeret.

Inden man besluttede af flytte, må der imidlertid have været planer om en ombygning af Søkvæsthuset, for i sagen om flytningen findes en del tegninger fra 1770, der vedrører det gamle kvæsthus, men desværre uden omtale af planerne³¹.

Denne tegning er ikke dateret eller signeret, men skriften på papiret synes den samme som fig. 16-18, som bærer årstallet 1770 og er signeret Harsdorff (1735-1799). Den på side 36 viste fig. 13, grundplanen af Søkvæsthuset, hører til samme sag.

Uden at være arkitektonisk kyndig, må man vist have lov at betegne projektet som smukt og imponerende. Antallet af pladser kunne tyde på, at den gamle tanke om at bygge et kvæsthus til begge værn har ligget

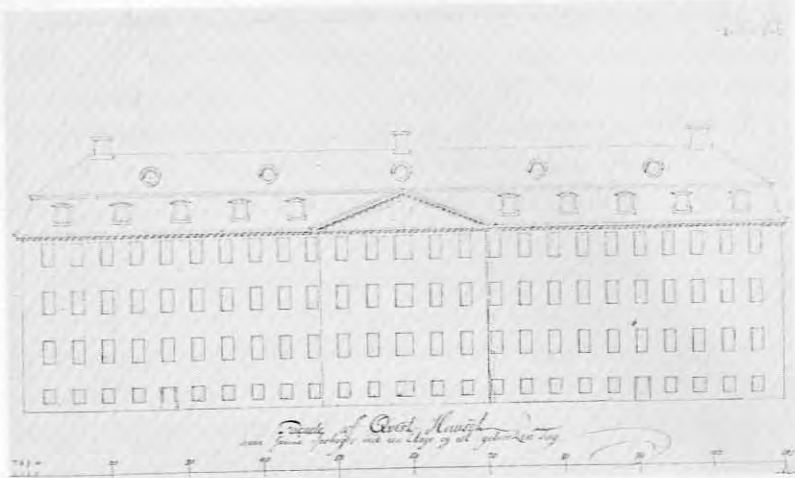

Fig. 16. »Facade af Qvest-Huset, naar samme forhøyes med een Etage og eet gebrocken Tag«.

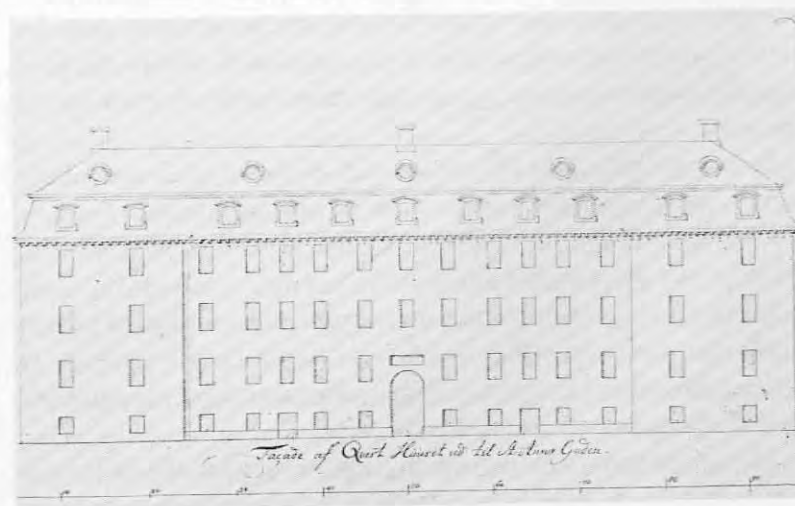

Fig. 17. »Facade af Qvest-Huset« ud til St. Anna Gaden.

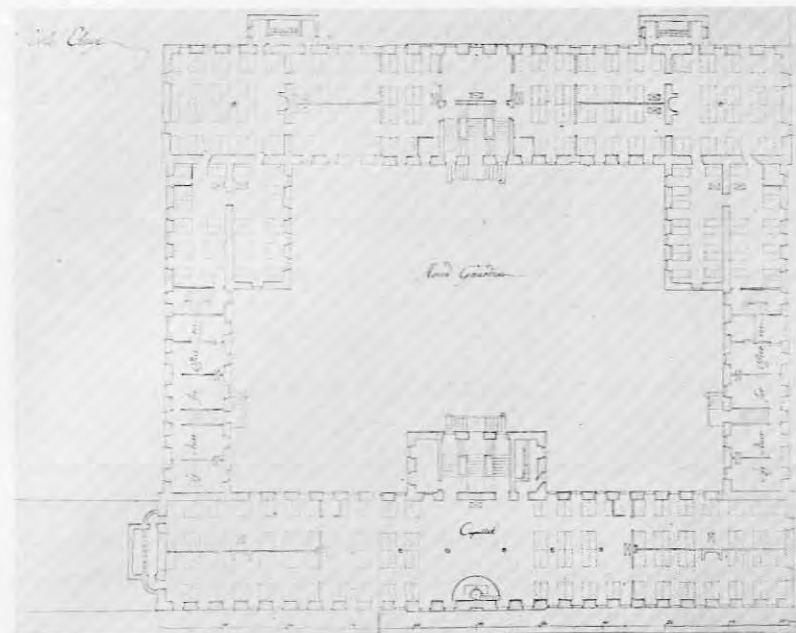

Fig. 18. »Grundtegning af Plan til Qvest-Huus til 1500 Mand, første Etage«.

til grund for dette projekt, som hverken er omtalt i noget værk om C. F. Harsdorff eller optaget i kunstakademiets arkiv for arkitekturtegninger.

Søkvæsthusbygningen er bevaret, omend ukendelig, som »Det Forenede Dampskibs Selskab«s hus på hjørnet af Skt. Annæ plads, hvor den gamle sandstenstavle findes på gårdsiden.

I 1775 tog man for alvor fat på planerne om at flytte Søkvæsthuset, og en kommission³², som blev nedsat til at tage sig af sagen, stillede i september forslag om at flytte til »det kongelige Opfostringshus« på Christianshavn. På grundlag af et memorandum fra admiralitetsmedicus Aaskow og professor Callisen (1740-1824) stilledes følgende krav til den grund³³, hvor kvæsthuset skulle placeres: Det bør bygges på et højt, tørt og luftigt sted, ikke på en nylig opfyldt plads, vel forsynet med vand og med fri og luftig plads til de syges nødvendige bevægelse.

Fig. 19. Sandstenstavle med latinsk indskrift fra Søkvesthuset. Fot. O. Christensen 1975.

– Det burde ligge nær søen af hensyn til transporten af de syge og kvæstede. – Det skulle ligge afsides i forhold til byen af hensyn til smitte fra de indlagte til befolkningen, – og være så rummeligt, at det kunne tage 1000 mand i tilfælde af aktion eller sygdom. – Der må være mulighed for at separere syge med smitsomme sygdomme. Kommissi-
onen mente, at disse egenskaber fandtes nogenlunde på Opfostrings-
huset.

Kongens godkendelse forelå 4/3 1776, og nogle dage senere nedsat-
tes en ny kommission, hvoraf Aaskow og Callisen blev lægekyndige
medlemmer, til at gennemføre flytningen.

»Det kongelige Opfostringshus« i Overgaden oven Vandet blev
opført 1754-1755 af murermester J. P. Conradi (1709-1779).

Det her gengivne billede er interessant derved, at det viser husets
ruminddeling, der stort set er bevaret op til vore dage, med angivelse af
de enkelte rums anvendelse. Et omtrent samtidigt stik af bygningen
kan ses i Thurahs »Danske Vitruvius«.

De af lægerne stillede krav til omgivelserne, kan ikke siges at være
opfyldt. Tæt bag bygningen lå »byens store kule«, hvortil man siden
1658 havde kørt natrenovationen. Når der var højvande i denne,
væltede indholdet i en strøm ned ad Bådsmannsstræde og ud i kanalen.
Endvidere fandtes bag Vor Frelzers kirke et hvalsyderi og et lidet
trankogeri, og disse frembragte selvsagt en hæslig stank, så Opfo-
stringshusets børn »alle havde et blegt og gustent udseende på grund af
den giftige luft«. Om Søetatens krudtmølle lige øst for bygningen hed

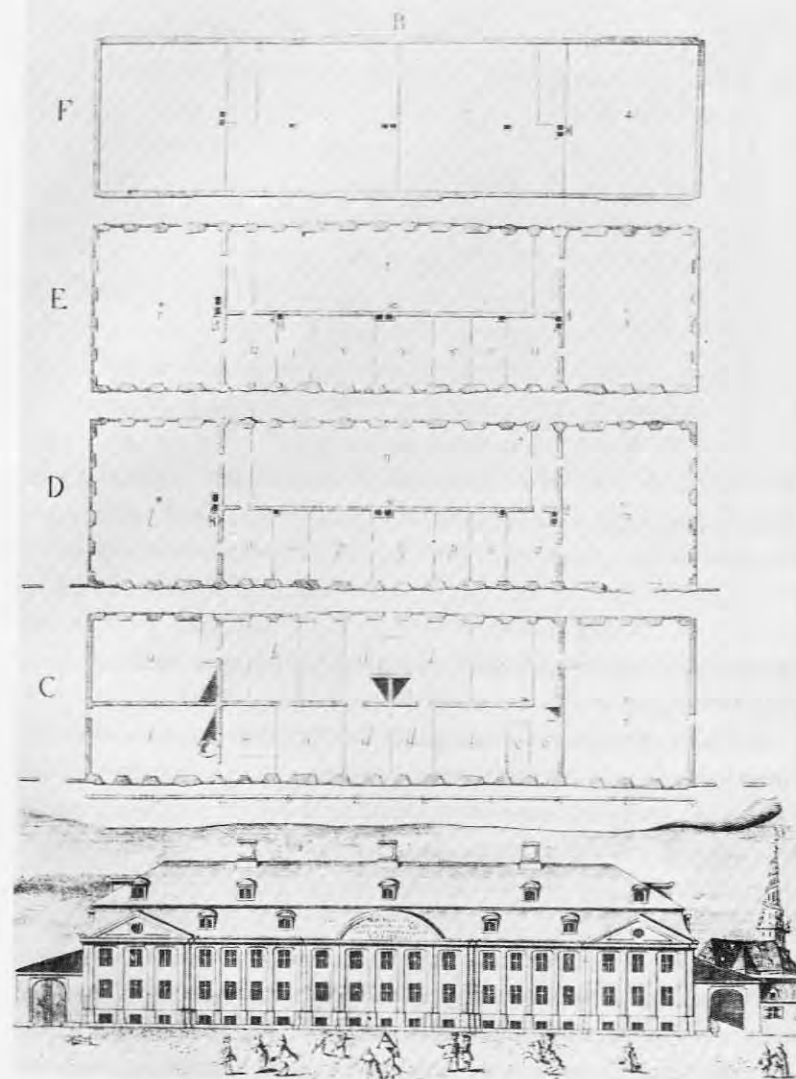

Fig. 20. »Det kongelige stiftede fattige børns Opfostrings-Huus paa Christianshavn«. Stik af G. W. Baurenfeind 1753³⁴.

Fig. 21. Opfostringshusets sygehus.

det, at den i 1736 måtte tømmes, da intet derude kunne holdes tørt, da grunden var »nederlig« og gerne omgivet af vand (2).

På fig. 20 ser man øverste etage (F) bestående af fire store sovesale, hvoraf den længst til højre var sygestuen, men institutionen blev næsten til stadighed ramt af epidemier, så i 1770 byggede man et sygehus bag hovedbygningen (20).

I stueetagen var der to 16-sengstuer og to reservesygestuer, en »kæmmestue« og rum til personalet; i kælderen depoter og andre hjælperum.

Opfostringshusets direktion protesterede energisk imod at skulle rømme bygningen og henviste blandt andet til, at man ville savne kanalens vand til drengenes badning, ligeså den »vidtløftige, skønne hauge«. Det hjalp dog ikke, og i efteråret rykkede kvæsthuset ind, dog først efter at kulen var fyldt med dagrenovation og dækket med jord og trankogieret nedlagt.

Søkvæsthuset på Christianshavn

I Rigsarkivet findes en meget stor samling akter vedrørende Søkvæsthusets flytning til Overgaden o. Vandet, dets indretning, byggeplaner og overslag såvel over byggeriet som kvæsthusets drift¹.

Sommeren 1778 indgav kommiteen angående kvæsthusets flytning en »allerunderdanigst forestilling« med udkast til en ny fundats, administration af Søkvæsthusets midler, organisation og bemanning m.m.²

»Søkvæsthusets og Assistenshusets midler skulle bruges til de udi orlog og på skibsexpeditioner indkomne syges kur og forplegning, til udredning af pensioner og Vores Søetats fattiges underhold samt til Vore Divisioners og Haandværkerstokkens der indlæggende syge«. Man planlagde kapacitet til 1000 mand i orlogstid og under fredsforhold 200 syge fra divisioner og Haandværkerstokken, endvidere 200 pladser til opbragte betlere, og børneasyl, – således kunne enkemænds børn optages under faderes udkommando, og endelig drev kvæsthuset skolevirksomhed, hvor halvdelen af børnene kom fra divisionernes personel, og halvdelen var børn af almissemlemmer.

Opfostringshusets bygninger kunne slet ikke slå til til alle disse opgaver, hvorfor man de følgende år gennemførte et meget betydeligt byggeri under ledelse af E. G. Rosenberg (1739-1788). Aaskow og Callisen virkede som lægelige konsulenter, og det samlede byggeprojekt var anslået til godt 41.000 Rdl. Man regnede med en bygning til 200 mand fordelt på 8 stuer med 25 i hver, en anden til 240 mand også fordelt på 8 stuer og endelig en med 240 pladser ligeledes på 8-sengstuer.

For at skaffe bedre plads købte og nedrev direktionen nogle mindre ejendomme mod Bådsmandsstræde og endvidere købtes en større ubebygget grund bag Vor Frelzers kirke, så det samlede areal gik helt ud til den nuværende Prinsessegade.

I 1779 indledte man byggeriet med at forhøje fattigbygningen, som var Opfostringshusets sygehus, med to etager, og de næste år blev sygehusfløjen ud mod Bådsmandsstræde opført. Udgiften hertil beløb sig til 27.126 Rdl. + 2000 Rdl. til pilotering.

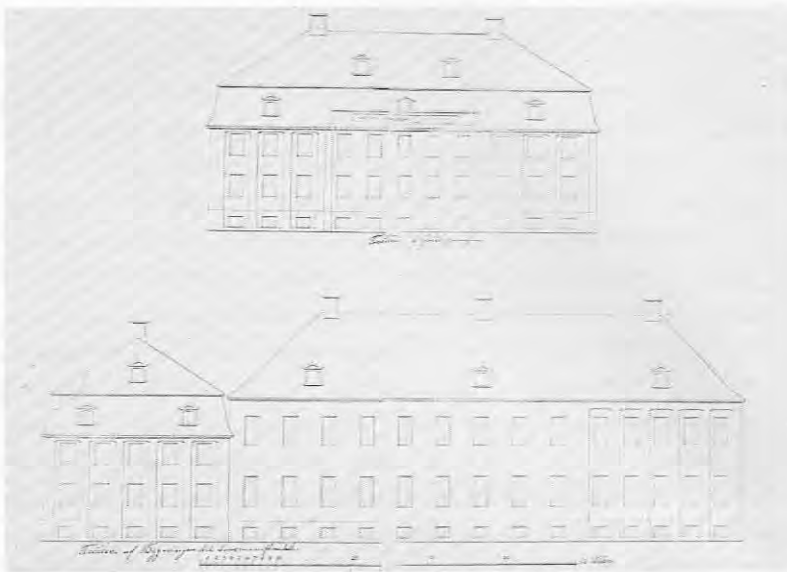

Fig. 22. Udkast til »hovedbygning og bygning mod Bådsmadsstræde«.

Fig. 23. Grundtegnning af sygebygningens 1. etage.

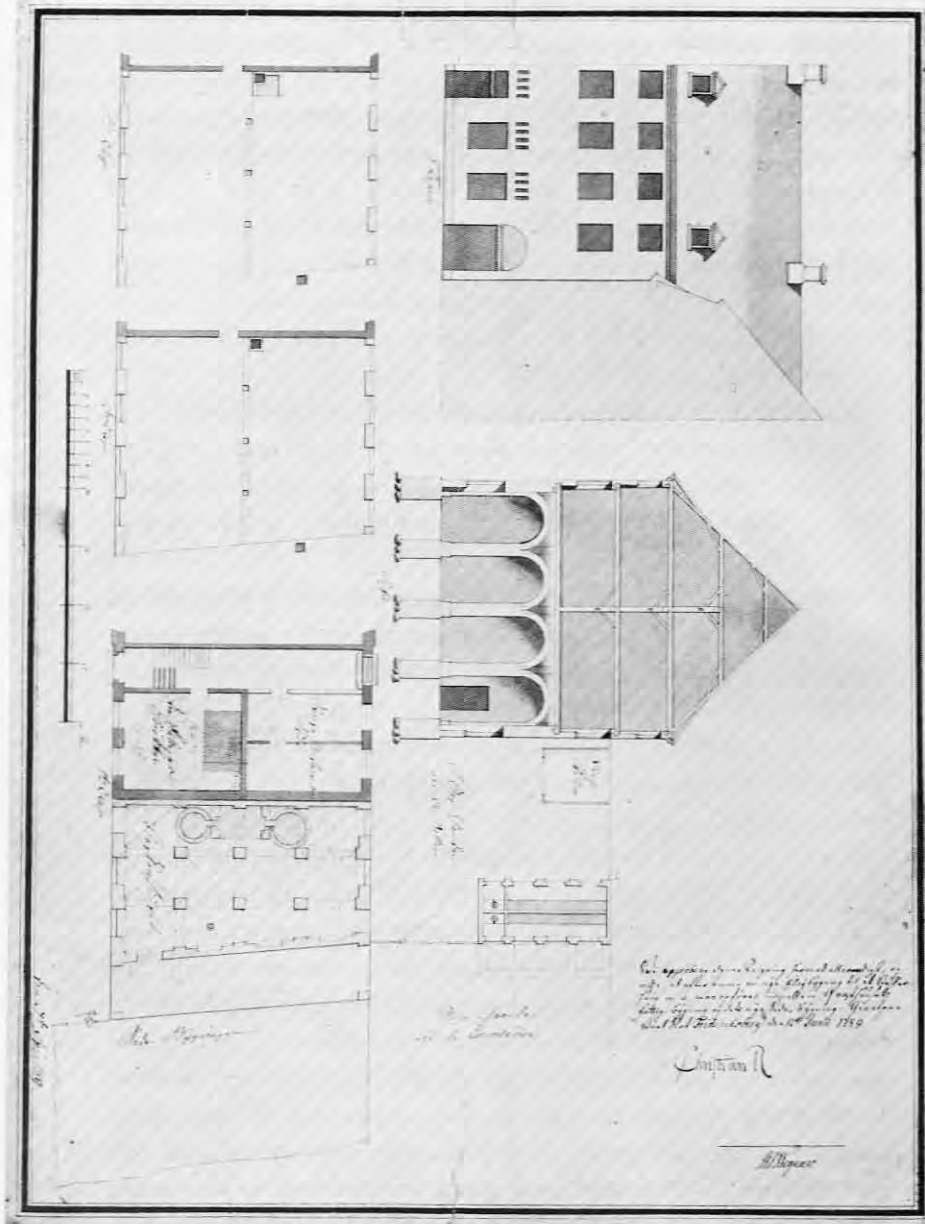
Denne »Hovedbygning« blev aldrig opført, og i stedet forlængede man fløjen med Bådsmadsstræde helt ud til Overgaden o. Vandet og forhøjede den med en mansardetage.

Elling beretter herom i »Holmens Bygningshistorie« (32), at i indstillingen til overbygningsdirektionen af 15/3 1780 foreslog man foruden selve sygebygningen en fløjbygning mod kanalen og en tværbygning over til fattighuset, men kun selve sygebygningen blev godkendt, og planerne måtte ændres på halvvejen. Elling siger om resultatet, at tegningen var udført af murermester Schottermann. En så udmærket arkitekt som Rosenberg kan ikke have været ansvarlig for en så ubændig formet bygning.

Et par år senere gennemgik hovedbygningen mod kanalen en fuldstændig istandsættelse, men der blev ikke foretaget nævneværdige ændringer af husets rumopdeling, hvilket tydeligt ses, når man sammenligner Baurenfeinds stik af Opfostringshuset, fig. 20, med en tegning fra 1803, fig. 25.

Som et sidste led i udvidelsen af Søkvæsthuset blev sygebygningen mod Bådsmadsstræde og fattigbygningen forbundet ved forbindelsesbygning, hvis arkitekt formodes at være J. B. J. Mogens (1748-1814). Huset blev opført i et fuldstokværk og to mezzaniner, og kaldes af Elling for en »jævn« bygning. Stiftelsens vaskehus blev indrettet i stueetagen, men det ser ud, som om lokalet oprindeligt var bestemt til kirke.

På fig. 24, der er dateret den 12/6 1789 og forsynet med kong Christian den VII's approbation, kan man se, at det som »vaskehus« betegnede lokale har loft af krydshvælvninger, der bæres af fritstående søjler, men tillige to gruekedler i den ene side af rummet. Selv om det idag er opdelt til flere pulterkamre og en trappeopgang, er det hvælvede loft og søjlerne bevaret. Man har åbenbart allerede i planlægningsperioden opgivet at indrette kirkerum i forbindelsesbygningen, hvilket støttes af tegningen fra 1803, fig. 25, hvor et stort lokale i hovedbygningens stueetage bærer påskriften »kirken«³. Som bestemt i fundatsen blev der stadig holdt gudstjenester på Søkvæsthuset ved en skibspræst eller en af Holmens kirkes kapellaner, men i 1819 ophørte dette⁴.

Professor H. Callisen var fra 1771 til 1794 overkirurg og meddirektør ved Søkvæsthuset og medvirkede, som han selv skriver, »ved de nyopførte bygninger, anskaffelse af inventar og indvortes orden og renlighed«. (8). Han betegner Søkvæsthuset som det største og ældste (han medregner åbenbart også det gamle kvæsthus) af stadens hospitaler med plads til indtil 1000 patienter. Det kan sammenlignes med de bedst indrettede hospitaler. På kvæsthuset opbevarede man det medicinske inventarium til flådens skibe, »og herved undgik det heldigt Engellændernes rov«.

Som dokumentation for Søkvæsthusets gode indretning fortæller Callisen endvidere: »I 1788-89 var København i stor fare for at blive anstukket af en ondartet smitsom galdefeber. Efter eskadrens ankomst til rheden i oktober blev der de første dage indbragt 280 syge til kvæsthuset, hvor jeg for første og eneste gang havde lejlighed til at se og behandle slige pestartede sygdomme. Symptomerne var sorte og gule brækninger, svær gulsot og »koldfyre«⁵. De første tre dage blev 6 kirurger og 16 opvartningskoner smittet, og på fire måneder blev ialt 1766 syge, hvoraf 230 døde. Min første og særdeles duelige medhjælper, dr. Falkenthal, som bidrog meget til de syges helbredelse og epidemiens standsning, var nær bleven et offer for sit kalds pligter.

Heldigt var det, at Søkvæsthusets høje, rummelige værelser og dets adskilte bygninger, der tillod at afsondre de mest angrebne —, forhindrede, at smitten bredte sig til byens indbyggere«.

Epidemien er også beskrevet i en lille afhandling fra 1791 (13) af T.F. Falkenthal (1754-1829), der et par år senere afløste Callisen som overkirurg på Søkvæsthuset. A. Norgaard omtaler i et arbejde om tilbagefaldsfeber (39) den voldsomme epidemi i den danske flåde i 1788 og en samtidig i den svenske flåde og mener, at sygdomsbilledet kan tydes som tilbagefaldsfeber.

Belægningen på Søkvæsthuset var i årene 1798-1808 meget varierende, fra et par hundrede om året til op omkring 1000, størst 2150 i 1801

Fig. 24. Forbindelsesbygningen 1789. Nationalmuseets billedarkiv.

(slaget på rheden) og 2454 i 1808, hvor der var koleraepidemi i Nyboder.

Den største indsats i Søkvæsthusets levetid blev dog ydet efter slaget på rheden den 2/4 1801. De danske tab beløb sig til 375 døde og 670 sårede, hvoraf 205 senere døde. På Søkvæsthuset blev primært indbragt 371 sårede og 112 døde, og senere samlede man alle døde her, hvor en sørgehøjtidelighed blev afholdt, og herefter gik et mægtigt ligtog gennem byen til Holmens kirkegård.

Det fortælles, at Falkenthal på kvæsthuset foretog så mange amputationer, at hans amputationsknive blev sløve, så han måtte sende bud i byen efter barberknive, hvis junkturer han omviklede med bind og derpå anvendte til at amputere med.

Foruden Søkvæsthuset blev de sårede fra slaget indlagt på Frederiks hospital, Fødselsstiftelsen og Almindelig Hospital.

P. C. Bundesen omtaler i »Mindeskrift i Anledningen af Hundredeårsdagen for Slaget paa Rheden« (7), at commissariatskontoret havde foranlediget det gamle kvæsthus for en del indrettet til hospital for 200 kvæstede, fordi Søkvæsthuset, uagtet entlediget for de fnattede og for de gamle koner, — dog ikke kunne rumme alle de kvæstede. Dette findes ikke omtalt af andre forfattere, og det er sandsynligvis ikke blevet til noget, da det gamle kvæsthus (på Skt. Annæ plads) var i brug som pakhus, og de nødvendige ændringer formentlig har taget for lang tid.

Tegningen, fig. 25, stammer fra en opmåling foretaget af I. Rawert, og giver sammen med tegninger af de øvrige etager et fuldstændig billede af alle bygningernes anvendelse.

I 1805 blev det besluttet at bygge et nyt hospital til Søetaten i Nyboder, og dette blev, som senere skal omtales, taget i brug i 1806; men hermed var Søkvæsthusets funktion som sygehus dog ikke afsluttet. I sommeren 1807 angreb England det, som sædvanlig uforberedte Danmark, bombarderede København, og fladen måtte afleveres. En lang og skæbnesvanger krig fulgte, hvor der blev brug for såvel det nye hospital som Søkvæsthuset.

Næste år udbrod en koppeepidemi på Søetatens hospital, som måtte

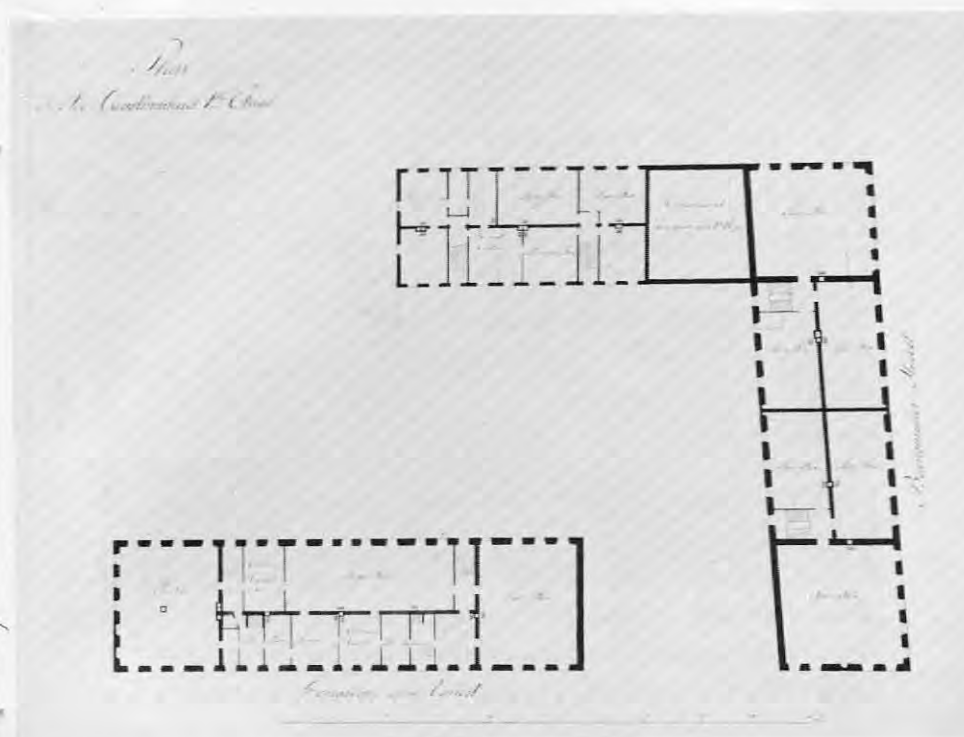

Fig. 25. Søkvæsthusenes 1ste Etage 1803. Nationalmuseets billedarkiv.

evacueres for alle patienter med andre lidelser, og Søkvæsthuset blev anvendt til disse.

Det nye hospital var i første omgang kun beregnet for Nyboders beboere, mens patienter fra flådens skibe stadig skulle indlægges på Søkvæsthuset.

Efter flådens aflevering har patienter fra de små og spredte enheder, hovedsagelig kanonbåde, dog ikke kunnet fylde det store hospital. I en periode blev det anvendt til engelske fanger, der i 1811 blev flyttet til Næstved, hvorefter Søkvæsthuset fik ordre til at stille 200 pladser til rådighed for syge fra to af armeens regimente, samt værelse til kirurg og økonom tilligemed køkken til madlavning⁷.

Da krigen var forbi, foretog man store indskrænkninger i Søetaten, og fra 1816 skulle Søetatens hospital optage de syge fra skibene mod refusion fra Søkvesthuset.

Efter mytteriet og branden i det nærliggende tugthus 1817 anbragtes såvel mandlige som kvindelige fanger i Søkvesthuset, hvor fløjen mod Bådsmadsstræde og – i hvert fald i nogen tid – også i hovedbygningen, blev taget i brug som fængsel. Først i 1865 blev man af med de sidste fanger.

Søetaten har dog ikke været sindet at opgive Søkvesthuset, så den 17/8 1821 fik det en ny fundats⁸, hvis første paragraf fastslog: »Kvæsthuset er stiftet for at indtage til kur og pleje samt forsyne med alle fornødenheder de søfolk, som i statens tjeneste til orlogs eller i equiperingstider måtte blive syge eller sårede og beholde dem, til de er helbredede eller erklæret ulægelige«. Videre hedder det: »Dette skal fremover være stiftelsens hovedformål, hvorfor det skal tilstræbes, at den om fornødent, kan tjene til et velindrettet søe-hospital for syge og sårede, men ikke noget lemme- og forplejningshus«. I næste paragraf siges: »at da omstændighederne imidlertid har gjort det fornødent, at Søkvesthuset blev pålagt forskellige udgifter til pensionsvæsen og fattigforsørgelse, så skulle disse indtil videre udredes, men derimod tilsige Vi stiftelsen, at den ikke for fremtiden skal bebyrdes med anden udgift, end hvad følger af paragraf 1«. I paragraf 8 opregnes de talrige og yderst forskellige kilder, hvorfra kvæsthuset fik sine indtægter, medens paragraf 9 angiver de forskellige forpligtelser, der påhvilede dette. Endelig ifølge paragraf 10 bekræftes bestemmelsen om, at når der kun var få syge fra skibene, skulle disse modtages på Søetatens hospital imod refusion fra Søkvesthuset.

1838 nedbrændte fattigbygningen, men den blev straks genopbygget og derpå taget i anvendelse til kontorer og tjenesteboliger, og det var i en af lejlighederne i stueetagen, at familien Heiberg flyttede ind i 1844. (Johan Ludvig Heiberg, 1791-1860).

Under koleraepidemien, der hærgede København i 1853, blev Søkvesthuset påny taget i brug som sygehus. Søetatens hospital anvend-

Fig. 26. Søkvesthuset på Christianshavn, hovedbygningen og fløjen mod Bådsmadsstræde 1975.

tes udelukkende til kolerapatienter, medens alle ikke-kolerasyge blev indlagt på kvæsthuset, hvor endog de private lejligheder måtte afgive plads til sygestuer, og det fortælles, at fru Johanne Luise Heiberg (1812-1890) stillede sin have til rådighed for rekonvalescenter.

Da man i 1911 ville bygge et nyt hospital til marinen, vedtog Folketinget at bevilge 200.000 kr, til at indrette Søkvesthusets fløj mod Bådsmadsstræde, men denne plan blev atter opgivet, og man byggede, som det senere skal omtales, et andet sted på grunden.

Den spanske syge nødvendiggjorde, at marinen etablerede flere epidemilasaretter, og stueetagen i Søkvesthusets hovedbygning blev taget i brug til dette formål. Hermed afsluttes dets historie som sygehus.

Fig. 27. Fløjen mod Bådsmandsstræde fra gården 1975.

Fig. 28. Forbindelsesbygningen 1975.

Fig. 29. Havehuset, tidligere fattigbygningen 1975.

Søetatens hospital i Nyboder

Efter oprettelsen af divisionssygestuerne i Nyboder blev kun de alvorligste sygdomstilfælde blandt Søetatens faste mandskab og deres familier modtaget på Søkvæsthuset, medens de øvrige blev behandlet enten på divisionssygestuerne eller i hjemmene. I 1798 forbedredes forholdene lidt. Foruden 50 faste folk fra divisionerne og håndværkerstokken blev det tilladt 6 koner og børn fra divisionerne og 8 fra håndværkerstokken i sygdomstilfælde at blive indlagt på Søkvæsthuset, imod at dettes større udgift skulle godtgøres af Søetaten¹.

Forholdene var dog utilfredsstillende og gav ofte anledning til klager. Divisionssygestuerne var små og dårlige, og patienterne fik »for lidt og dårlig medicin« af lægerne, der mod en ringe årlig godtgørelse skulle levere medicinen. Meget bedre stod det ikke til for dem, der blev

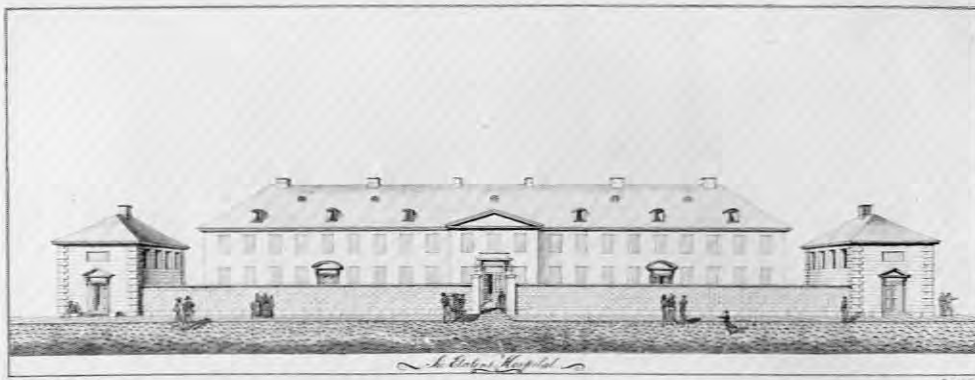

Fig. 30. Søetatens hospital i Nyboder. Det kongelige biblioteks billedsamling.

indlagt på Søkvæsthuset. I indstillingen om at bygge et nyt hospital hed det: »At de syge på Søkvæsthuset erholde af divisionskirurgerne et tilstrækkeligt tilsyn er mere at ønske end at antage, når man betænker, at disse tillige skal sørge for de syge i byen og i Nyboder, som ligger en $\frac{1}{4}$ mil fra kvæsthuset«.

Ved kgl. resolution af 5/4 1805 blev det bestemt at bygge Søetatens hospital i Nyboder, hvortil der blev anvist 44.000 Rdl. Det blev taget i brug i november 1806 og lå mellem Balsamgade (nu Olfert Fischersg.) og Kokkegade (nu Fredericiag.).

Hospitalet var en 98 alen lang og 20 alen bred bygning i to etager med $13\frac{1}{2}$ alen op til taget. I frontespisen fandtes et relief forestillende transport af en syg i åben båd.

I kælderen var der køkken, viktualierum, badeindretninger, m.m. samt pige- og karleværelser og Cachotter. Hovedtrappen delte bygningen i to halvdele med sygestuer, hvor hver division havde egne stuer.

Hospitalets arkitekt var J.B.J.Magens. Elling vurderer det ikke højt, men kalder det »et stykke brugsarkitektur af yderste nøgternhed, kun de små sidepavilloner havde kunstnerisk holdning«. S. Stern har i en bog fra 1841 givet en meget indgående beskrivelse af hospitalet og

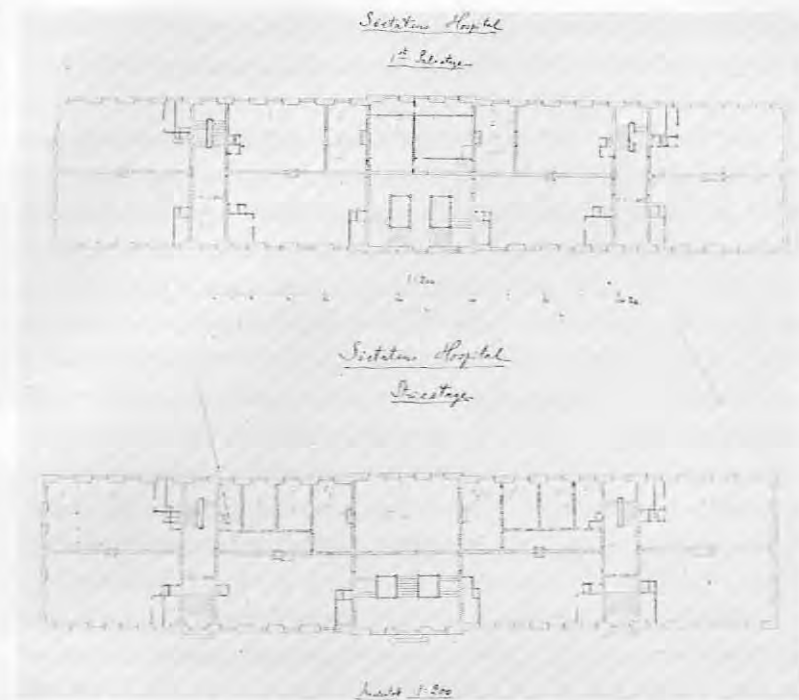

Fig. 31. Grundplan af Søetatens hospital. Stueetagen².

anvendelsen af hvert eneste rum. Lige for hovedtrappen var i stueetagen et stort værelse, som brugtes til kirkerum, og tilsvarende på første sal to stuer, den ene til afsindige, den anden til depot for kirurgiske instrumenter til orlogsskibene. I kvistetagen var to stuer for de fnattede og i den ene af disse en maskine til røgning for fnattede (formentlig deres tøj) (56).

Oprindelig var der 108 pladser, men senere blev hospitalet udvidet til 142 mandfolkepladser og 50 til kvindfolk samt to 20-sengsstuer til isolation.

I pavillonerne var boliger for inspektør, økonom og læger samt kommandanten, der var medlem af direktionen, hvor også hospitalets overkirurg Falkenthal og admiralitetsmedicus, professor A. D. Her-

holdt (1764-1836) havde sæde. Endvidere indrettede man her forbindestuer for divisionernes ambulante patienter, og det var disses egne kirurger, der tilså deres indlagte syge.

At divisionssygestuerne trængte til afløsning fremgår af en indberetning fra hospitalets første tid:³ »Af de 24 personer af begge køn, som siden den 16. forrige måned dels formedelst smitsomme sygdomme og dels formedelst vanrøgt eller andre årsager er indlagt udi hospitalet, adskillige have været usselt klædt eller så befængt med utøj, at deres klæder hverken lønnede umagen eller bekostningen at vaske eller rense, og --- altså for ikke at opfylde hospitalet med urenlighed og smitte måtte bortkastes, og må direktionen, når de skulle forlade hospitalet, skaffe tøj til sådan mandskabs skiul.«

Det nye hospital blev af samtidens sagkyndige betegnet som et velindrettet og smagfuldt hospital (30), hvor alle syge af betydning kunne finde et sundt lokale, en ordentlig pleje, en nøjagtig behandling under direktionens tilsyn.

Forholdene var dog næppe så ideelle som beskrevet, og snart synes de ret malpropre, f.eks. sendte man gamle dyner og krølhår til sygehuset, hvor rekonvalescenterne måtte rense fjerene og oplukke krølhårene. Udviste de forsømmelighed, blev de straffet. I det hele taget udøvedes streng disciplin, og børn, der tilsmudsede deres klæder, fik ris. Patienter med udslæt måtte hugge brænde. Alligevel var der patienter, der forsøgte at forlænge deres ophold i hospitalet trods den afkorting i lønnen, som skete under hospitalsopholdet. I begyndelsen holdt man egen svinesti, og blandt Nyboderfolket hed det sig, at en del af den grød, som ni gange om ugen skulle serveres for patienterne, i stedet gik i grisene. Man klagede også over den strenge tugt og lavede allehånde nidviser og spottegloser om hospitalet.

Som omtalt rasede en koppeepidemi på Søetatens hospital i 1808, hvor dette hospital måtte anvendes som epidemisygehus for patienter med denne sygdom, men ellers synes der ikke at have været særlige begivenheder, før under træarskrigen, hvor Søetatens hospital stillede pladser til rådighed for sårede fra arméen. J. G. Courlænder (1809-1864) fik den 15/6 1848 tilsyn med 20 patienter fra slaget ved Slesvig,

som blev indlagt på tre stuer (11). Efter slaget ved Isted den 25/7 1850 modtog hospitalet en del sårede, idet det fik ordre til at stille 100 pladser til rådighed for Landetaten, medens Søetatens syge så vidt muligt skulle behandles i hjemmene⁴.

Under den store koleraepidemi i 1853 måtte såvel Garnisonssygehuset som Søetatens hospital anvendes som koleralasaretter (43), og Søkvæsthuset blev, som allerede omtalt, påny taget i brug som sygehus for Søetatens andre patienter.

1850 skete et betydeligt hygiejnisk fremskridt i Nyboder ved opførelsen af et lighus til Søetatens hospital. Hertil kunne Nyboderfolket nu flytte deres afdøde, der hidtil havde ligget i de små, lavloftede lejligheder, indtil de kunne blive begravet.

Fra hospitalets åbning i 1806 og til det lukkede 1867 svingede det årlige antal indlæggelser mellem 800 og 1000. Efter at C. Müllertz (1804-1875) var blevet overlæge i 1854, blev den årlige beretning trykt i Bibliothek for Læger. Krigsåret 1864 havde man dog 2264 indlæggelser, idet der oprettedes et annex på 25 senge i den daværende kaserne (nu Østre Landsrets bygning) på hjørnet af Fredericiagade og Bredgade⁵. Det var i drift i tiden 26/2 til 11/8 med ialt 416 indlæggelser som beskrevet af L. W. Salomonsen (1832-1914) (51).

Ved hærloven af 1867 blev de to værns lægekorps slået sammen, og samtidig nedlagde man Søetatens hospital. Søværnets personel og de pårørende henvistes til indlæggelse på det i 1818 åbnede Københavns Garnisonssygehus, hvor 60 senge stilledes til rådighed til dette formål i første omgang sådan, at Søværnets patienter lå sammen med hærens, men fra 1880 blev de samlet i »3die service« under en af Søværnets læger.

Garnisonssygehusets historie skal ikke behandles her, idet den er indgående beskrevet af G. Norrie (40, 41) og andre (25) (52), men da den gamle hospitalsbygning i Nyboder i en årrække kom til at fungere som annex for Garnisonssygehuset især til behandling af epidemiske sygdomme, vil det være rimeligt at omtale dette lidt nærmere.

I perioden 1867-86 stod det ofte tomt, men fra 1886 var det til stadighed belagt med patienter med smitsomme sygdomme, hvad det

var absolut uegnet til på grund af sygestuernes placering og de yderst sparsomme bade- og toiletfaciliteter.

De håbløse hygiejniske forhold blev indgående og skarpt kritiseret i en rapport fra Garnisonssygehusets chef, stabslæge A. Paulsen (1846-1900), trykt som bilag til »Militærlægen« 1899 (43), hvilket førte til nedsættelsen af en kommission, der bl.a. foreslog opførelsen af et for hær og flåde fælles epidemihospital. Dette, der var budgetteret til 780.000 kr., blev bygget på Nørre fællod og stod færdig i 1903⁶ (17). Herefter solgtes Søetatens hospital til Finansministeriet, hvorpå det blev nedrevet for at give plads til gennemførelsen af Kronprinsessegade.

Marinehospitalet

I de 100 år, der er gået, siden de to værn fik fælles hospital i Garnisonssygehuset i Rigsgade, har de militære hospitalsforhold været et stadigt stridsspørgsmål mellem politikerne, mellem de civile og de militære sundhedsmyndigheder og mellem værnenes læger, men en nærmere redegørelse for dette ville føre alt for vidt. Her skal kun nogle hovedtræk i udviklingen berøres som en naturlig afslutning på historien om Søværnets syge- og kvæsthuse.

En faktor til støtte for Søværnets ønske om eget hospital var kvæsthusfonden, som var så stor, at der ikke behøvedes særlig bevilling fra statskassen til bygning af hospitalet, hvorfor vi også ser adskillige projekter til et nyt marinehospital i slutningen af det forrige århundrede og begyndelsen af dette.

Fra 1892 kendes et fuldt udarbejdet forslag til »Nyt Hospital for Søværnet« (53) med 170 senge fordelt på kirurgisk, medicinsk og dermatologiske afdelinger samt to pavilloner til smitsomme sygdomme. Det var budgetteret til 1.000.000 kr. og tænkt placeret på fælloden, hvor Stadion og Idrætsparken nu ligger¹. Åbenbart har man fundet det for stort, for derpå lavede man et reduceret projekt, der skulle ligge på hjørnet af Jagtvejen og Vennemindevej, men heller ikke dette blev til noget². I 1898 var man inde på at bygge et hospital til Søværnet på

Fig. 32. Marinehospitalets bygning. 1975. Fot. O. Christensen.

bastion »Charlotte Amalie«, en af de nordligste bastioner på Christianshavns vold³. Det var tænkt med en hovedbygning til ca. 100 kirurgisk-medicinske senge, to isolationsbarakker og diverse hjælpebygninger for en sum af 700.000 kr., mens et betydeligt mere beskedent forslag gik ud på i stedet at bygge et barakhospital til 87.000 kr.

Mange andre lokaliteter har været på tale: bastion Elefanten, »Grønland« (arealet nord for Nyboder), Arsenaløen på Holmen, den gamle fødselsstiftelse i Amaliegade og, som tidligere omtalt, Søkvæsthusets fløj mod Bådsmandsstræde.

I 1913 vedtog Rigsdagen⁴ at opføre et Marinehospital i Prinsessegade i det nordøstlige hjørne af Søkvæsthusets grund. Udgiften kunne afholdes af søkvæsthusfonden, der var på 661.000 kr., hvoraf 530.000 skulle anvendes til byggeriet og resten til hospitalets drift og vedligeholdelse.

Det nye Marinehospital, hvis arkitekt var Bernhard Ingemann (1869-1923), blev indviet den 23/3 1915⁵.

Efter datidens forhold må det betegnes som særdeles moderne og velindrettet med sengeafdelinger for kirurgi, medicin og dermatologi samt specialklinikker for øre-næse-halssygdomme, øjensygdomme, røntgen-klinik og en lys- og badeklinik. Man bør lægge mærke til, at sygestuerne selv til værnepligtige højst havde 6 senge, men stuer og gange var dimensioneret så rigeligt, at der kunne opstilles ekstrasenge, hvis det var påkrævet⁶.

Hospitalets direktion bestod af generallæge dr. med. A. Bornemann (1857-1939) og departementchef i Marineministeriet F. Saxild (1858-1945), de to mænd, som mere end andre havde æren for planernes gennemførelse. De ved hospitalet anstte læger blev lejlighedsvis udkommanderet med orlogsskibene, hvilket havde den store fordel, at de læger, som behandlede de indlagte patienter, fik et godt kendskab til forholdene ombord og til de krav, man stillede til de udskrevne, når de atter mødte til tjeneste.

Marinehospitalet fik kun en kort levetid, men af det, der vil huskes, kan nævnes den indsats der blev ydet under »den spanske syge«. I 1923 var opmærksomheden rettet mod hospitalet, hvor en del af ofrene for »Gøjserulykken« den 25/5 1923 var indlagt og blev opereret af den berømte engelske plastikkirurg H. D. Gillies (1882-1960), som var tilkaldt fra London. Overlægen på kirurgisk afdeling dr. med. Aage Kock (1877-1946) havde den daglige behandling af disse patienter, og han fik en supplerende plastikkirurgisk uddannelse, således at han søgtes af mange civile patienter, der kunne indlægges på hans afdeling.

På et vist tidspunkt havde man planer om, at epidemihospitalet på Nørrefælled og Marinehospitalet i fællesskab skulle modtage alt militært personel fra Københavnsområdet, men det blev påny opgivet, og i stedet vedtog Rigsdagen i 1928 loven om oprettelse af det for de to værn fælles Københavns Militærhospital. Lovens⁷ paragraf 4 lød: »Forvarsministeriet bemyndiges til, så snart det nye hospital er færdigt, at afhænde Marinehospitalet«. Medio oktober blev de første patienter

modtaget på Militærhospitalet, og såvel det gamle Garnisonssygehus i Rigsgade som Marinehospitalet lukkedes.

Søkvæsthusfonden

Det var, som omtalt, Frederik den III, der ved sin donation i 1659 lagde grunden til kvæsthusfonden. Senere har mange andre skænket større og mindre beløb til fonden, der også fik indtægter fra indsamlinger i kirker, andel i bøder og konfiskationer, fradrag i personellets lønninger samt i perioder overskud af driften af Børsen og Assistenshuset.

Efter freden i 1814 fik Norge overdraget 2/11 af kapitalen, hvor den stadig består som et pensions- og understøttelsesfond for Marinens personel (23).

I løbet af det nittende århundrede overgik mange af kvæsthusfondens sociale forpligtelser til andre myndigheder, uden at indtægterne reduceredes tilsvarende, hvorfor kapitalen voksede betydeligt. Fra 1841 kunne fonden udrede alle udgifter til driften af Søetatens hospital i Nyboder, som hidtil kun havde fået et tilskud på 8.000 Rdl.¹

I 1851 var formuen 820.000 Rdl., og det blev vedtaget² at inddrage denne i den samme år stiftede invalidefond, men i henhold til fundatsen skulle der først henlægges midler til et hospital til optagelse af marinens syge og sårede i krigstid – man regnede med 400 pladser. Resultatet blev, at Søkvæsthusets og Assistenshusets midler i 1860³ overgik til invalidefonden undtagen 440.000 Rdl., der kom under Marineministeriets administration. Kapitalen skulle til sin tid anvendes til et hospital for Marinen, mens renterne brugtes til sygeplejen.

Da det for Hæren og Flåden fælles epidemihospital blev bygget 1902-03, bidrog Søkvæsthusets fond med 200.000 kr. til byggeriet (47). Da Marinehospitalets opførelse blev vedtaget i 1913, rådede man over en sum på 661.000 kr., hvoraf 530.000 skulle anvendes til bygning og montering af dette hospital, mens restbeløbet blev henlagt til dets drift og vedligeholdelse.

This article tells the history of the hospitals of the Royal Danish Navy. The first hospital was established by King Christian IV in 1618 just outside Bremerholm, the naval base of Copenhagen, but soon it became too small and 1628 moved to another building not far away.

However, the conditions for the patients were very poor, but not until the chaplain Hans Wallensbech with great energy complained to the Admiralty did King Frederik III 1668 order a new hospital established in »Sejlhuset« a storehouse inside Bremerholm. This house is still preserved as part of the Academy of Fine Arts.

At the same time the king and other prominent persons donated a considerable sum of money to the new hospital and in this way founded »Søkvæsthusfonden« (the Naval-Hospital-Foundation), which has been of great importance to the subvention of the ill, disabled and old sailors as well as their widows and children.

The following naval hospitals are mentioned, their position, organization, activities and the most important events such as epidemics, wars etc. of special influence upon their activities.

The article is illustrated, several of the illustrations have never been published before.

Some of the hospitals have been common for the navy and the army among them Copenhagen Military Hospital from 1928 until 1963, when it was absorbed by »Rigshospitalet« (the University Hospital).

Bådsmændenes sygehus, Sejlhuset og Guldhuset

1. Københavns Diplomatarium (K.D.) I 589.
2. K.D. III 87. Bygningen nedbrændte i 1795.
3. K.D. III 198.
4. Sammenlign Christian den IVs søkrigsartikler af 8/5 1625.
5. K.D. III 179 og III 22.
6. Christian den IVs brev nr. 527 af 25/10 1640. K.D. V 229.
7. Ombygningen menes foretaget under viceadmiral J. Bjørnsens opsyn og med landsbygmester A. Mathiesen som bygmester. (24).
8. K.D. V. 672.
9. K.D. VI 477.
10. K.D. VI 483.
11. K.D. VI 607.
12. K.D. VI 650.
13. K.D. V 741.
14. K.D. VI 674.
15. Meddelelser fra Rentekammeret 1871 S. 149.
16. Det originale skøde skrevet på pergament findes i Rigsarkivet. Rentekammeret, skøder og adkomstbreve 1673-83.
17. K.D. VI 557.
18. Skødet og Colnets fuldmagt i Rigsarkivet, som 16.
19. Originalen til Gottfred Hoffmanns kort findes i Bymuseet.
20. Feige fik senere en stilling som spiseimester ved fangehuset i Kastellet (48 p. 259).
21. K.D. VII 43.

Søkvæsthuset ved Stranden

1. Københavns bytings skødeprotokol 1682-92 II. side 38.
2. Kongelig forordning af 23/6 1683, punkt 5.
3. Personlig meddelelse af museumsinspektør, cand. mag. John Erichsen.
4. K.D. VI 627.
5. Kvæsthusgade blev anlagt i 1688, og de første huse byggedes samtidig i den nye Toldbodgade. Vilh. Lorenzen i Historiske Meddelelser for København 1942-43 III Rk. V. 263.
6. K.D. VII 242 og Landsarkivet gl. matrikelprotokol Skt. Annæ Østre Kvarter, Anno 1759, side 140.
7. K.D. VI 798.
8. K.D. VII 11.
9. Angående stadslægens instruks, se Historiske Meddelelser for København 1907-08. I. 195.

10. Thaulow, T. Grundstensnedlæggelse til Marinens ældre Kvæsthus. Historiske Meddelelser om København. 1949. 4 Rk. II. 141.
11. Dansk oversættelse: »Med enestående forudseenhed lod Hans Majestæt Kong Christian den Femte dette kvæsthus rejse og udstyre, for at de, som ofre lemmerne til rigernes offentlige bedste, her kan finde trøst, lindring og helbredelse for deres lidelser. I aaret 1685.«
12. K.D. III 736. Københavns Grundtakst 1689.
13. Den ses allerede på en tegning fra 1693 og en anden dateret 25/7 1695. Sammenlign også med fig. 13 og fig. 14.
14. Garde (15) henviser til kgl. Resolution af 17/6 1690.
15. Archiv for Søværnen 1837. 9. 334.
16. K.D. VII 345.
17. K.D. VII 413.
18. K.D. VII 416.
19. Landetatens Kommissariats Kopibog 534/1700.
20. Den store nordiske krig, udg. af Generalstaben Bd. II. 467 og 471.
21. Når kirurgen opgav antallet af pladser til 300, har det sikkert været den normale belægning, hvilket stemmer med sengeantallet på fig. 18, hvor der er ca. 70 senge i en halv etage.
22. K.D. VIII 224.
23. K.D. VIII 225.
24. K.D. VIII 228.
25. K.D. VIII 230.
26. Kvæsthusbogen den 15/5 1721.
27. Kvæsthusbogen den 30/1 og 25/10 1726.
28. Kvæsthusbogen den 30/1 1727.
29. Kvæsthusbogen den 27/5 1727.
30. Kgl. Resolution af 1/6 1753.
31. Rigsarkivet (R.A.) Søkvæsthuset F. 3. Indkomne dokumenter, tegninger og overslag. 1776-79.
32. R.A. Søkrigskancelliet 1020 nr. 49. Allerunderdanigst forestilling af 23/9 1775.
33. R.A. Søkvæsthuset R. 3. Lægernes P.M. af 18/11 1775.
34. Stadsarkivet. Opfostringshusets fundats, København 1753.

Søkvæsthuset på Christianshavn

1. Rigsarkivet (R.A.) Søetaten, Søkvæsthuset F. 3. Indkomne dokumenter, tegninger og forslag. 1776-79.
do. do. D. 17. Overslag over ny- og tilbygninger. 1778-80.
Overbygningsdirektionen af 1771. Extrakt Protokol 1780.
Marineministeriet Kommis. og Bogholderikontor Pk. 129. Søkvæsthuset og dets Grund. 1775-1874.

- Søkrigskancelliet. Adskillige efterretninger. 1670-1791. Kort efterretning om Qvæsthusets stiftelse samt nuværende indretning og forfatning, dateret 26/4 1792.
2. Kgl. approbation dateret 15/7 1779.
3. nu Marinens bibliotek.
4. Kgl. resolution af 28/4 1819 (29).
5. Gammel betegnelse for koldbrand.
6. Kongelig resolution af 6/4 1801.
7. Kongelig resolution af 17/3 1811.
8. Fundatsens ordlyd findes i kongelige reskripter, resolutioner og kollegiebreve VII, 8 Bd. 1820-21.
9. Hovedbygningen blev i perioden 1867 til 1932 anvendt som kaserne og underofficersskole (57).

Søetstens hospital i Nyboder

1. Collegialtidende 28/1798.
2. Rigsarkivet (R.A.) Krigsministeriets 4. kontor, »Nyt Hospital for Søværnet« 1892.
3. Direktionens rapport af 11/12 1806.
4. R.A. Marineministeriets skrivelse 37/1850 til direktionen for Søetstens hospital.
5. R.A. Søetstens hospitals referatsprotokol 1858-71 dateret 12/2 1864.
6. Lov af 7/4 1900.

Marinehospitalet

1. De til projektet hørende 21 tegninger er ikke ved sagen, men en situationsplan findes R.A. reg. 198. Søværnets bygningsdistrikt.
2. R.A. reg. 198. Søværnets bygningsdistrikt. sign. 25/1 92. O. Schmidh.
3. R.A. reg. 198. Søværnets bygningsdistrikt 1882-1942. Kopibog skr. af 5/9 1901.
4. Lov af 29/4 1913.
5. Tegninger i R.A. reg. 198. Søværnets bygningsdistrikt, sign. marts 1914. Ingemann.
6. Scrapbog med avisudklip om Marinehospitalet opbevares hos stabslægen i Søværnet (Forsvarskommandoen, Vedbæk).
7. Lov af 31/3 1928.

Søkvæsthusfonden

1. Kgl. resolution af 14/3 1840.
2. Lov af 9/4 1851.
3. Kgl. resolution af 31/3 1860.

1. *Alstrup, O. og Christensen, C.*: Nyboderfolket. København 1930.
2. *Andersen, P.*: Oplysning om Marinens Sygehuse i Fortid og Nutid. Tidsskrift for Søværnen 1913: 84: 441.
3. *Barfod, H.*: Vor Flaade. I-II. København 1941-42.
4. *Bergesen, O.*: Viceadmiral Tordenskjold. I-II. Trondheim 1925.
5. *Birch, A.*: Underretning om Heinrich Wallensbechs Dagbog over Qvæsthuset fra dets første Oprindelse til 1662. Nye Danske Magasin 1806: II: 339.
6. *Bruun, C.*: Kjøbenhavn. I-III. Kjøbenhavn 1887-1901.
7. *Bundesén, P. C.*: Mindeskrift i Anledning af Hundredearsdagen for Slaget paa Rheden den 2. April 1801. Tidsskrift for Søværnen 1901: 72: 175.
8. *Callisen, H.*: Fysisk Medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn. Kjøbenhavn 1807-09.
9. *Carøe, K.*: Stadsfysikatet i København. Historiske Meddelelser om København 1907-08: 1: 189.
10. *Carøe, K.*: Medicinalordningens Historie indtil Sundhedskollegiets Oprettelse 1803. København 1917.
11. *Courlander, J. G.*: Beretning om en Afdeling af Armeens Saarede, behandlet paa Søe-Etatens Hospital. Hospitals-Meddelelser 1848: 1: 608.
12. *Elling, C. og Møller, V. S.*: Holmens Bygningshistorie. København 1932.
13. *Falkenthal, T. F.*: Beobachtungen von dem Gallenieber des vorigen Jahres. Copenhagen 1781.
14. *Falkenthal, T. F.*: Nekrolog. Bibliothek for Læger 1829: 8: 451.
15. *Garde, H. G.*: Efterretninger om den danske og norske Sømagt. I-IV. København 1833-35.
16. *Hansen, A.*: Søkvæsthuset. Manuskript i Marinens Bibliotek 1928.
17. *Hemmingsen, T. E.*: Det for Hær og Flaade fælles Epidemihospital i Kjøbenhavn. Militærlægen 1902: 10: 213 og Supplement.
18. *Herholdt, J. D.*: Et ringe Bidrag til Historien af Søe-Etatens Medicinalindretning. Todes Sundheds-Journal 1794: 1: 1771.
19. *Hofman, H. de.*: Samlinger av Publique og Private stiftelser, Foundationer og Gavebreve. Kjøbenhavn 1763: IX: 426.
20. *Høy, A. T.*: Det kongelige Opfostringshus gennem halvandet hundrede Aar 1753-1903. København 1903.
21. *Ingerslev, V.*: Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800. I-II. Kjøbenhavn 1873.
22. *Illustreret Tidende.* 1904-05: 46: 550.
23. *Jensen, R.*: Sjøkvæsthuskassen 1658-1960. Norsk Tidsskrift for Søvesen. 1972: 87: 75.
24. *Jonge, N.*: Københavns Beskrivelse. Udg. København 1945.
25. *Kier, J.*: Garnisonssygehuset i Kjøbenhavn. Militærlægen 1895: 3: 12.
26. *Larsen, O.*: Schiff und Seuche. 1775-99. Oslo 1967.
27. *Legind, A.*: Om Flaadens Overledelses-Organisation gennem Tiderne. Tidsskrift for Søværnen 1931: 102: 495.
28. *Lichtenberg, G.*: Honnens de. Sanitetstjenesten. Flaaden. II - administration, teknik og civile opgaver. København 1962.
29. *Lichtenberg, G.*: Honnens de. Fortegnelse over Malerier og historiske Effekter i Søofficersforeningens Lokaler i det gamle Qvæst-Huus. København 1954.
30. *Lind, H. D.*: Nyboder og dets Beboere. København 1882.
31. *Lind, H. D.*: Kong Kristian den IV og hans Mænd paa Bremerholm. København 1889.
32. *Lind, H. D.*: Fra Sømagtens Storhedstid. Museum 1893: 1: 119.
33. *Lind, H. D.*: Kong Frederik den III's Sømagt. Odense 1896.
34. *Lind, H. D.*: Nogle Bidrag til Søkvæsthusets Historie i Kong Kristian den V's Tid. Historiske Meddelelser om København 1907-08: 1: 448.
35. *Lind, H. D.*: De nye Boder omkring 1690. Historiske Meddelelser om København 1923-24: 2: Rk. 1. 345.
36. *Mansa, F. V.*: Pesten i Helsingør og København 1710-11. København 1854.
37. *Mansa, F. V.*: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark. København 1873.
38. *Nielsen, O.*: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. I-VI. Kjøbenhavn 1877-92.
39. *Norgaard, A.*: Om Febris recurrens. Militærlægen 1924: 30: 1.
40. *Norrie, G.*: Kjøbenhavns Garnisonssygehus. Militærlægen 1911: 19: 147.
41. *Norrie, G.*: Et 300-Aars Jubilæum. Militærlægen 1918: 26: 1.
42. *Norrie, G. jun.*: Kjøbenhavns Militærhospital. Militært Tidsskrift 1956.
43. *Paulsen, A.*: Rapport om Forholdene paa Kjøbenhavns Garnisonssygehus. Militærlægen 1899: 7. bilag.
44. *Petersen, J.*: Den danske Lægevidenskab 1700-1750. København 1893.
45. *Pontoppidan, E.*: Det danske Atlas. II. København 1764.
46. *Ramsing, H. U.*: Københavnske Ejendomme 1377-1728. København 1943.
47. *Rüse, F.*: Søe-Qvæsthuset og dets Fond. Marinebladet 1929: 11: 1.
48. *Rockstroh, K. C.*: Militær Sygepleje i Danmark i det 17. Aarhundrede, særlig under den Skaanske Krig. Militærlægen 1910: 18: 161.
49. *Rockstroh, K. C.*: Nogle yderligere Meddelelser om det militære Sundhedsvæsen i Danmark i ældre Tid. Militærlægen 1912: 20: 123.
50. *Sabroe, L.*: Rigensgades Kaserne og nærmeste Omgivelser. København 1959.
51. *Salomonsen, L. W.*: Iagttagelser fra Marinelazarettet i Bredgade. Bibliotek for Læger 1864: 5 Rk.: 417.
52. *Saugman, E.*: Den danske Hærs Lægevæsens Oprindelse og Udvikling. København 1955.
53. *Schmidt, O., Thonning, C. og Bonnesen, E. P.*: Nyt Hospital for Søværnet, Beskrivelse til Projekt. København 1892.

54. *Schultz, J. H.*: Den danske Marine 1814-48. I-II. København 1932-1950.
55. *Snorrason, E.*: Militære Sygehuse i København gennem Aarhundrederne. Nordisk militærmedicinsk Forenings XIV Kongres. København 1972.
56. *Stern, S.*: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hoved- og Residensstaden Kjøbenhavn. Kjøbenhavn 1841.
57. *Sørensen, J.*: Bidrag til Sønderofficerernes og Flaadens Underofficersskolers Historie. København 1958.
58. *Trap, J. P.*: Danmark I. 3. Udgave. København 1904.
59. *Tode, J. C.*: Verbesserung der Medicinalanstalten bey den Seewesen in Kopenhagen. Medicinisches Journal 1793: I: 102.
60. *Uldall, F. A.*: Haandbog i gjeldende militaire Medicinal-Lovgivning for Danmark. København 1836.
61. *Wallensbech, H. M.*: De ny Kongelige Nyt-Aars-Gaffvis billige Beskriffvelse. København 1660.
62. *Weilbach, F.*: Charlottenborg. København 1933.

Endvidere har følgende værker været anvendt:

Carøe, K.: Den danske Lægestand 1479-1838. København 1905-09.

Engelstoft, P.: Dansk biografisk Leksikon. København 1933-44.

Gedde, C.: Kvarterkort over København 1757. Udg. København 1940.

Gedde, C.: Eleverede kort 1761. Københavns Bymuseum.

Friis, Aa., Linvald, A., Mackeprang, M.: Det danske Folks Historie. København 1927-29.

Lorenzen, V.: Haandtegnede Kort over København. København 1942.

Nielsen, O.: Københavns Diplomatarium. København 1872-87.

En hjertelig tak for hjælp ved fremskaffelse af oplysninger til mit arbejde bringes Rigsarkivet, Frederiksberg bibliotek, Marinens bibliotek, Københavns stadsarkiv, Bymuseet og Medicinsk-historisk museum.

En ganske særlig tak til fotograf O. Christensen for hans store arbejde med at fremstille billedmaterialet.

Redaktionen takker Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse for støtte til udgivelsen af generallæge Mogens Wings artikel.